'प्रकाश' मंडळ, पुस्तक ६ वें.

स्त्रियांचे हक्क व सुधारणा

लेखक

वासुदेव विनायक जोशी,
बी ए., एल्‌एल्‌. बी. वकील, बडोदे.

१५ डिसेंबर] किंमत ८ आणे [१९३८

प्रकाशक
दयार्णव रघुनाथ कोपर्डेकर,
'प्रकाश' मंडळ, ५२९ सदाशिव पेठ, पुणे.

मुद्रक
शंकर रामचंद्र दाते, बी. ए.
लोकसंग्रह छापखाना, ६२४ सदाशिव पेठ

वाचकांस—

राजरत्न श्री. वासुदेव विनायक जोशी यांचें हें दुसरें पुस्तक आम्ही प्रसिद्ध करीत आहों. गेल्या पुस्तकांत समाजधारणेचीं जी दोन प्रमुख अंगं म्हणजे पति आणि पत्नी यांची एकमेकांसंबंधी व समानविषयक अशी कोणती जबाबदारी येऊन पडते याचें त्यांनी कुशल रेखाटन केलेलें होतें. परंतु समाज-रथाची दोन चाकेंच अशा रीतीनें पतिपत्नीचा दर्जा असतांना समाज, कायदा आणि धर्माच्या नांवाखाली चाललेल्या आचारविचारांचा जुलूम व जबरदस्ती यांच्या ओझ्याखाली स्त्री किती वांकून गेली आहे याचें विवेचन त्यांनी या पुस्तकांत केलेलें आहे. अज्ञानावस्थेत झालेले विवाह, विधवेला मिळणारी पतीच्या मालमत्तेची वांटणी, नवरा मेल्यानंतर घरांत होणारी तिची कुचंबणा यांची प्रत्यंतरें जागोजाग दिसून येतच आहेत. परतु या सर्व अडचणींतून मार्ग शोधून काढण्यास सदरहू पुस्तक उपयुक्त होईल. श्री. जोशी यांना जनतेनें स्त्रियांचे वकील, स्त्रियांचे कैवारी वगैरे अनेक पदव्या दिल्याच आहेत. त्यांच्या कार्याचा गौरव हा फक्त बडोद्यापुरताच संकुचित राहिलेला नसून तो वाढत आहे. अशा वेळी त्यांनी हें पुस्तक अगदी योग्य वेळी प्रसिद्ध करूं दिल्याबद्दल आम्ही त्यांचें अभिनंदन करीत आहों; परंतु जनतेनेंहि हें पुस्तक वाचून त्यांतील ग्राह्यांश घ्यावयास हवा व यासाठी ह्या पुस्तकाची किंमत अल्प ठेविली आहे.

स्त्रियांच्या प्रश्नावर 'पराधीन,' 'जन्माचा बंदिवास' वगैरे कादंबऱ्या लिहून श्री. जोशी यांनी स्त्रिया आणि तत्संबंधीचे हक्क व अडचणी यांचा साकल्याने विचार केलाच आहे. परंतु वैदिक व स्मार्त काळापासूनच्या ऋग्वेद, मनुस्मृति वगैरे ग्रंथांच्या साहाय्याने त्यांनी आपली मतें या पुस्तकांत अधिक स्पष्टपणे मांडली आहेत. श्री. जोशी यांची इतरहि कांहीं पुस्तकें महाराष्ट्र वाचकांच्या सेवेस सादर करण्याची आमची मनीषा आहे आणि त्यासाठी त्यांजकडून सक्रिय साहाय्याची आम्ही अपेक्षा करीत आहों.

ता. १४।१२।३८
पुणें २

द. र. कोपर्डेकर

अनुक्रमणिका

स्त्रियांचे हक्क व सुधारणा

प्रकरण १ लें

हक्कांचें स्वरूप

प्रास्ताविक—

हिंदु स्त्रियांच्या आर्थिक आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार अलीकडे स्त्रियानी चालविलेल्या चळवळीत प्रामुख्याने करण्यांत येत आहे. खुद्द स्त्रियांनीच आपली गाऱ्हाणी वेशीवर टांगण्याचा जो प्रयत्न चालविला आहे, तो बदलत्या काळाचा द्योतक असून उदयोन्मुख उन्नतीचा अरुणोदय आहे. अशा या महत्त्वाच्या काळी स्त्रियाचे हक्क काय आहेत याचे विवेचन, व ते कोणकोणत्या बाबतीत सुधारून घेतले पाहिजेत, याबद्दल विधायक सूचनांचे दिग्दर्शन शक्य तेवढ्या सोप्या भाषेत करण्याचें ठरविले आहे.

पूर्वी 'मनोरंजना' त याच विषयावर विस्तृत अशी लेखमाला लिहिली होती; पण त्यांत बहुजनसमाजाला व विशेषत: भगिनीवर्गाला न समजेल असे कित्येक कायद्यांचे गुंतागुंतीचे मुद्दे घेऊन विवेचन केले होते. शिवाय त्यांत कित्येक महत्त्वाची माहिती देण्याचे राहून गेले होतें. या लेखमालेनंतर हिंदु स्त्रियाच्या आर्थिक हक्काचा निर्णय करण्यासाठी बडोदे सरकार आणि म्हैसूर सरकार यांनी नेमलेल्या समित्यांची निवेदने बाहेर पडली आहेत. त्यापैकी बडोदे सरकारी कमिटीवर लेखक स्वत: असल्यानें पूर्वीच्या त्याच्या बऱ्याच कल्पना वादविवादाच्या टाकीने अधिक रेखीव व नीटनेटक्या झाल्या आहेत. तेव्हां या विषयावर पुन: लिहिण्याचे ठरविले आहे. भगिनीवर्गाला आपले हक्क कोणते याचें स्पष्ट स्वरूप समजावे, तसेच त्यांना आपल्या मागण्या निश्चित करतां याव्या, हा ह्या लेखाचा उद्देश तर आहेच, पण विरोधकांचे

मुद्दे व ते खोडून टाकण्याचा युक्तिवाद याचेंहि ज्ञान त्यांना सहज व्हावें असाहि एक हेतु आहे.

कायदा, हक्क व जबाबदारी म्हणजे काय ?—

कायदेशीर हक्क असें आपण म्हणतों त्याचा अर्थ काय ? यात प्रथम कायदा या शब्दाचा अर्थ आपणास नक्की केला पाहिजे. समाजधारणेच्या हेतूनें मनुष्याने घालून दिलेले नियम असा कायदा या शब्दाचा अगदीं सोप्या भाषेत अर्थ होतो. निरनिराळ्या मनोवृत्तीच्या व्यक्तीचा समूह म्हणजे समाज; तशात काम, क्रोध, मद, मोह आणि मत्सर यांपैकी एकाद्या विकाराने तरी प्रत्येक व्यक्तीस धुदी चढलेली असते. अशा स्थितीतहि त्या सर्व व्यक्ती एकत्र राहतात याचें कारण म्हणजे कायद्याचें नियंत्रण होय. सर्कशीत शेळी आणि सिह एका ताटांतून दूध पितात, याचें श्रेय जवळ उभा राहिलेल्या 'रिंग-मास्तरा'स आहे. सर्कशीची शिस्त सोडून अभिलाष मनांत धरून जर सिंह शेळीकडे पाहून गुरगुरूं लागला तर तत्क्षणी त्याच्या पाठीत चाबकाचा तडाखा बसतो आणि चाबकाचा तडाखा बसेल या भीतीनेंच तो जन्मजात खाद्या-बरोबर मित्रत्वाच्या भावानें वागतो.

समाजांतहि राक्षसी वृत्तीचे इसम कमी असतात असें नाही, पण दुसऱ्या इसमाला ते मारझोड करूं लागले अगर दुसऱ्याचें वित्तसर्वस्व हरण करूं लागले तर त्यांचा समाचार घ्यायला कायदा उभा असतो. तसेच त्या गरि-बाचें रक्षण करणारा पाठीराखा कायदाच होय. दुसऱ्याला मारहाण करणे अगर त्याचें वित्तसर्वस्व हरण करणे हे कायद्याने गुन्हे ठरविले आहेत. आणि म्हणून हे गुन्हे करणाराला त्या गुन्ह्याबद्दल शिक्षाहि होते. या शिक्षेंतच पर्यायाने गरीब मनुष्याचें संरक्षण आहे. कारण शिक्षेच्या भीतीनेच नर-पशूनाहि दीनांच्याकडे वांकड्या नजरेने पाहण्याचे धैर्य होत नाही. एकाद्या आडदांडानें शिक्षेची भीति गुडाळून ठेवून निरपराधी माणसास मारहाण केली व त्याचें द्रव्य हरण केले तर त्याला शिक्षा होईलच. पण याहिखेरीज त्याने हरण केलेले वित्त परत मिळवून देण्यास आणि झालेल्या मारहाणीबद्दल नुकसानी मिळवून देण्यास कायदा त्या निरपराधी मनुष्याच्या मदतीला धांवून येतो. हरण केलेले द्रव्य परत द्यावे आणि नुकसानीबद्दल अमक पैसे द्यावे

असा त्या अपराधी मनुष्याला कोर्टाकडून हुकूम होतो आणि हुकुमाची अंमलबजावणी न्यायकोर्ट आपल्या अंमलदारांकडून करिते. म्हणजे कायद्याची अमलबजावणी करण्यासाठीं सरकारी कचेरीची आवश्यकता आहे, हें उघड आहे. सरकारनें जे नीतिनियम अंमलांत आणण्याचें ठरविलें असेल तेवढ्यांचीच अंमलबजावणी सरकारी कचेऱ्या करतील. तेव्हां कायदा म्हणजे सरकारनें मान्य केलेले समाजधारणेचे नियम होत.

हक्क म्हणजे काय तें आपण पाहूं. वरील उदाहरणांत निरपराधी मनुष्यावर दोन प्रकारे आपत्ति आली अशी आपण कल्पना केली आहे. एक शरीरास इजा व दुसरी द्रव्याची हानि या दोहोंबद्दल त्याला कायद्याचें रक्षण मिळतें असें आपण वर म्हटलें आहे. आणि तें कां याचें उत्तर, व्यक्तिमात्रास शारीरिक सुरक्षणाचा आणि मालकीच्या द्रव्यसंरक्षणाचा हक्क आहे हें होय. व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि आर्थिक स्वायत्तता, हे दोन मनुष्यमात्राचे महत्त्वाचे हक्क गणले जातात. या हक्कांवर हल्ला करणारें प्रत्येक कृत्य कायद्यानें दंडनीय ठरविलेलें आहे. कायद्यांत प्राणिमात्राचे हक्क काय काय आहेत याचा जाहीरनामा कुठेच प्रसिद्ध केलेला सापडावयाचा नाहीं. पण महत्त्वाच्या हक्कावर घाला घालणारें प्रत्येक कृत्य दंडनीय ठरविण्यानें वैयक्तिक हक्कांची प्रस्थापना कायद्यानें अस्फुटपणें केली आहे. तेव्हां हक्क म्हणजे काय तर त्याचे उत्तर असे कीं, ज्याला प्रतिकार करणें कायद्यानें निषिद्ध ठरविलें आहे असा व्यक्तिमात्राचा आचार.

हक्कांबरोबर जबाबदारी उत्पन्न होते. एकाद्या मनुष्यास रस्त्याने जाण्याचा हक्क आहे असें आपण म्हटलें म्हणजे त्याला त्या रस्त्याने जाऊं देण्याची जबाबदारी इतर सर्व लोकांवर आहे आणि त्याला अडथळा करणें हा गुन्हा होय. असें नसेल तर हक्क या शब्दाचे महत्त्वच राहणार नाही. खाजगी घरात तिऱ्हाइतास येण्याचा हक्क नाही; मालकावर त्याला आत येऊं देण्याची जबाबदारीहि नाही आणि त्यानें अडथळा केला तर तो गुन्हाहि होऊं शकणार नाहीं. म्हणजे हक्क आणि जबाबदारी ही एकमेकांवर अवलंबून आहेत, इतकेंच नव्हे तर, एक दुसऱ्याशिवाय स्वतंत्र अस्तित्वांत येऊं शकत नाही. आतां हे हक्क आणि ह्या जबाबदाऱ्या अंमलांत आणण्याचें

कार्य न्यायकचेऱ्या करीत असल्या तरी कोणत्या हक्कांचें संरक्षण करावयाचें, हें कायद्याने ठरविलेलें असते.

हक्कांचें महत्त्व—

व्यक्तिमात्राची उन्नति त्याच्या वैयक्तिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्यावर अवलंबून असते. कायद्याच्या भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे त्याला जेवढे वैयक्तिक आणि आर्थिक हक्क जास्त तितकी त्याची उन्नति अधिक लवकर होते. जगाच्या सुरुवातीपासून आजपर्यंत वैयक्तिक हक्कविस्ताराची चळवळ जगांत झालेल्या मोठमोठ्या उलाढालीच्या मुळाशी होती आणि पुढेंहि जगाच्या अंतापर्यंत ती तशीच असणार वैयक्तिक हक्क हे शरीराप्रमाणें जन्मजात आहेत. समाजरचनेच्या पहिल्या अपदानीत ह्या हक्कांचें मोल देऊन संरक्षणाचा निवारा व्यक्तिमात्रानें मिळविला; पण याबद्दल भलती किमत आपण दिली असा त्याला लवकरच पश्चात्ताप वाटू लागला असावा. कारण वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या आकांक्षा बऱ्याच राज्यक्रात्याच्या पाठीमागे होत्या. ह्याच व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या आकाक्षा लोकसत्तावादाच्या मूर्त स्वरूपात आज प्रकट झाल्या आहेत व चुकूनमाकून राहिलेल्या एकतंत्री सत्तेच्या केन्द्रावर झडप घालण्यासाठी त्या टपून बसल्या आहेत.

एकंदरीत वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि आर्थिक स्वामित्व, ही दोन अभेद्य तत्त्वे आहेत. तेव्हां यांचे महत्त्व कोणत्या शब्दात वर्णन करावे ? स्त्रियाच्या बाबतीत ही दोन तत्त्वे लागू कां न पडावीत ? निग्रो लोकाची गुलामगिरी जर अन्यायी म्हणून ठरली तर घरोघर दिसून येणारी स्त्रियाची गुलामगिरी कोणत्या मुद्यावर समर्थनीय ठरेल ? कुटुबातल्या वडील माणसाच्या हाती मिळकतीवरचे स्वामित्व राहावे आणि स्वत. इतर व्यक्ति मिळकती म्हणून गणल्या जाव्यात, ही रोमन लोकातील कुटुबपद्धति व त्याच्याशी तंतोतंत जुळणारी हिंदु कुटुबपद्धति कालाच्या ओघाने वाहून गेली. कुटुंबातील पुरुषाना मिळकतीवर वडील माणसाइतकेच स्वामित्व मिळालें. अशा स्थितीत स्त्रियांना तरी त्या मिळकतीच्या स्वामित्वाच्या हक्कापासून किती दिवस वगळून ठेवतां येईल ?

जगांतील निरनिराळ्या देशांच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर त्यांतहि

हिंदु स्त्रियांच्या आजच्या परवशतेप्रमाणें त्या त्या देशांतील स्त्रियांची जुन्या काळची पराधीनता आढळून येईल. पण तीहि परवशता बदलत्या काळाबरोबर नाहीशी झाली आणि आज पाश्चात्य देशांत स्त्रिया ह्या पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क उपभोगीत आहेत. तेव्हां हिंदु स्त्रियांना ते हक्क केव्हां तरी मिळणार अगर द्यावे लागणार हें उघड आहे.

हिंदुधर्मशास्त्राचें स्वरूप—

आज ह्या बाबतींत प्रचलित असलेला कायदा म्हणजे हिंदुधर्मशास्त्र. त्याचा उगम अगदी वैदिक कालापासून दाखविता आला तरी काल-विस्ताराच्या निरनिराळ्या भागांतून वाहात बाहेर पडलेला आजचा कायदा हा उगमस्थानी दिसणाऱ्या निर्मळ आणि बारीक झऱ्याप्रमाणे थोडाच कायम आहे ? त्यातहि परिस्थितीचे निरनिराळे वळसे घेतां घेता त्याला आपद्धर्माचें बरेंच वाळवंट रिकामें सोडावे लागलें; तसेंच नवीन येऊन मिळणाऱ्या विचार-सरणीच्या झऱ्यांना पोटात घ्यावें लागले व कित्येक वेळा त्यामुळें त्याचें मूळचें स्वच्छ पाणी गढूळहि झाले. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे हिंदुधर्मशास्त्रात, त्याच्या तत्त्वांत आणि तपशिलांत एकसारखे फरक होत गेले आहेत हे लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. आमचें हिंदुधर्मशास्त्र वेदप्रणीत आहे व वेद अपौरुषेय आहेत, तेव्हां त्यांत फेरफार करण्याचा कोणासहि हक्क नाही, असा एक हटवादी मुद्दा पुढें मांडण्यांत येतो; पण त्यांत बिलकूल तथ्य नाही. हिंदुधर्म-शास्त्र एकसारखें बदलत आलें आहे. वेदकालीन कायदा स्मृतीनी पालटून टाकला. स्मृतीतील कायदा निबंधकारांनी (टीकाकारानी) फिरवून टाकला आणि न्यायकचेऱ्यांनी त्या सर्वाची छाटाछाट केली. अशी वस्तुस्थिति असतां स्मृतीत अगर टीकाग्रंथांत स्त्रियांविषयी जें अनुदार धोरण ठेवून हक्कांचें विवेचन केलें आहे, तें फिरविण्याचा कोणास अधिकार नाही असें म्हणण्यात काय अर्थ आहे ? वर आपण पाहिलेंच आहे की, कायदा म्हणजे समाज-धारणेचे सरकारने घालून दिलेले नीतिनियम. समाज बदलतो ही गोष्ट मान्य असेल तर बदलत्या समाजाचें आकलन करणारे नियम—कायदा हाहि बदलला पाहिजे. नाहीपेक्षां समाजाशी विसंगत असलेला कायदा समाज-धारणेचें कार्य कसें करूं शकेल ? पांच वेळां खावें व झटून अभ्यास करावा

हे लहान मुलांच्यापुरते शिस्तीचे नियम योग्य होत; पण तें मूल जाणतें माणूस झालें अगर वृद्धावस्थेंत गेले तरी या दोन नियमांचे पालन त्याने केलेच पाहिजे असें म्हणणे कितीसे शहाणपणाचे होईल ?

समाजाचे शेकडो वर्षापूर्वी ज्या नियमांनी एकीकरण करतां आलें असेल ते नियम आजच्या यांत्रिक युगाच्या राजवटीतहि अबाधित राहिले पाहिजेत, असा हट्ट धरणे कितपत वाजवी होईल ? चार हजार वर्षांपूर्वीच्या नैसर्गिक शारीरिक जरूरीवर दृष्टि ठेवून रानावनांत भटकणाऱ्या समाजाचें नियंत्रण करण्यासाठी घालून दिलेले दंडक शहरांत राहून यांत्रिक सुखसाधनांच्या आधीन झालेल्या आजच्या समाजावर लादणे कितपत न्याय्य होईल ? समाज बदलला व आपले नीतिनियमहि बदलले आहेत. समाजाच्या पावलाशी पाऊल टाकीत कायदा जर चालेल, तरच त्याला समाजाची रखवाली करतां येईल. जर त्याच्यांत आणि समाजस्थितीत अंतर पडेल तर मागे रेगाळत चालणाऱ्या कायद्याला समाज झुगारून देईल. तेव्हां बदलत्या काळाबरोबर कायदाहि बदलला पाहिजे असें म्हणणे भाग पडते.

हक्क : वैय्यक्तिक व आर्थिक—

विवेचनाच्या दृष्टीने कायदेशीर हक्क दोन प्रकारचे असू शकतील. (१) वैयक्तिक व (२) आर्थिक. वैयक्तिक हक्कात वैयक्तिक स्वातंत्र्य तर येतेंच; शिवाय वैवाहिक जीवनचरित्राचे निरनिराळे हक्कहि त्यांतच समाविष्ट होतात. स्वतःच्या लग्नाला संमति देणें, लग्न करणे न करणे आपल्या मर्जीवर अवलंबन असणे व लग्नानंतर निरनिराळ्या कारणपरत्वे पतीपासून फारकत मिळवून निराळे राहणे अगर घटस्फोट करून घेणे, हे अधिकार वैयक्तिक हक्कांच्या कक्षेत येतील. तसेच मुलांच्या पालकत्वाचा हक्क व त्यांची लग्नकार्ये करण्याचा अधिकार, तसेंच मुलगा दत्तक घेण्याचा अगर देण्याचा अधिकार, हे सर्व वैयक्तिक हक्कांचे निरनिराळे प्रकार होत. यांपैकी विशेष जाचणुकीचा मुद्दा पाहिला तर तो लग्नसंस्काराच्या बाबतीतला होय. लग्न करावे अगर अविवाहित राहावे, लग्न केलें तरी त्यांत मुलीची संमति घ्यावी की नाही, लग्न झाल्यावरहि तिला घटस्फोट मागण्याची मोकळीक असावी की नाही आणि घटस्फोट मागावयाचा म्हटला तरी तो कोणत्या कारणासाठी

मागता यावा, वगैरे महत्त्वाचे प्रश्न जे समाजापुढें आज डोळे वटारून उभे ठाकले आहेत, त्या सर्वाची चर्चा वैयक्तिक हक्काचे विवेचन करतांना करावी लागेल.

नंतर आर्थिक हक्कांच्या कक्षेत काय काय गोष्टी येतात ते आपण पाहूं. आईबाप, पति अगर इतर नातेवाईक यांच्या मिळकतीचा वारसा घेण्याचा हक्क असणे, मिळालेल्या मिळकतीवर स्वतंत्र स्वामित्व असणे, वडिलार्जित मिळकतीत जन्मजात हक्क सांगता येणें, हाती आलेल्या मिळकतीची मृत्युपत्रानेहि व्यवस्था करण्याचा अधिकार असणे आणि हे सर्व अधिकार पुरुषाच्या हरकतीवाचून अगर हरकती असूनहि अबाधितपणें भोगतां येणे यालाच आर्थिक स्वातंत्र्य असें संबोधितां येईल. रोजच्या अडचणींच्या बाबतीचा उल्लेख करावयाचा तर ते विषय थोडक्यांत असे : कन्येला पुत्राप्रमाणें वडिलार्जित मिळकतीत जन्मजात हक्क असावा की नाही, तसेच बहिणीला भावाच्या बरोबर वारसा मिळावा की नाही, आजन्म अविवाहित राहणाऱ्या मुलीची पालनपोषणाची व्यवस्था कुटुंबाच्या मिळकतीतून व्हावी की नाही, लग्नानिमित्त मुलीच्यासाठी होणारा खर्च कोणत्या प्रमाणांत असावा, हुंड्याच्या रकमेवर तिची मालकी असावी की नाही, लग्न झाल्यानंतर पतीच्या मिळकतीत तिला कोणते हक्क असावेत व पतिनिधनानंतर पतीच्या मिळकतीत अगर पतीच्या कुटुंबाच्या मिळकतीत मुलाच्या बरोबर वा मुलाच्या अभावी तिला काय हक्क मिळावेत, वारसाई हक्काने अगर स्वकष्टाने मिळविलेल्या मिळकतीत पतीच्या हयातीत आणि पतीच्या पश्चात् संपूर्ण स्वामित्व असावे की नाही, वगैरे गोष्टी आर्थिक हक्कांची चर्चा करतांना पाहाव्या लागतील. तेव्हा सहजासहजी विवेचनापुरते या विषयाचे दोन भाग पडतात व यापुढें त्याच धोरणाने विवेचन करावयाचे आहे.

कायदेशीर हक्कांचें ऐतिहासिक समालोचन—

हिंदु स्त्रियांचे आजमितीस काय काय हक्क आहेत, हें नमूद करण्याच्या अगोदर पूर्वीच्या काळी काय हक्क होते याचे विवेचन करणार आहोंत. त्यावरून बरीच मार्गदर्शक अशी प्रमेये सांपडणार आहेत. ऐतिहासिक दृष्टीने

पाहतां असे म्हणावे लागेल की, स्त्रियांचे हक्क उत्कर्ष आणि अपकर्ष ह्या दोन्ही अवस्थातून निरनिराळे कालखंड ओलांडून बाहेर पडलेले आहेत.

✓वैदिक कालात स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने सर्व बाबतीत सारखे हक्क होते. स्त्रियांचे आर्थिक स्वातंत्र्य व वैयक्तिक स्वातंत्र्य याची परमोत्कर्षाची अवस्था वेदकालीन निकोप समाजरचनेत आढळून येते प्रौढविवाह व प्रीति-विवाह होत असत; इतकेच नव्हे तर, पुनर्विवाहहि होत असत. नवऱ्याच्या मिळकतीत, फार काय पण नवऱ्याच्या कुटुंबाच्या मिळकतीतहि तिला बरोबरीचे हक्क मिळत असत. तसेंच बापाच्या मिळकतीत मुलीला मुलाच्या बरोबरीने हिस्सा मिळत असे, व आजन्म अविवाहित राहणाऱ्या मुलीहि निघत असत. मिळकत दुसऱ्या कोणास द्यावयाची असेल अगर धर्मकार्यात खर्च करावयाची असेल तरी पतीला पत्नीची संमति घ्यावी लागत असे व दोघानाहि यज्ञाचे अधिकार सारखेच असत.

यानंतरच्या काळात थोडीशी पीछेहाट होण्यास सुरुवात झाली. यज्ञाचे वेळी मादक सोमरसाचें सेवन करण्याचा प्रघात असे; पण स्त्रियांच्या नाजूक शरीरप्रकृतीस ते झेंपणार नाही, म्हणून त्यांना सोमरसपानापासून वगळण्यात आलें. "स्त्रिया ह्या शरीराने कमताकद आहेत, तेव्हां त्यांना भाग देणें योग्य नाहीं." हा नियम सोमरसाच्या वांटणीपुरता असूनहि बौद्धायनाने त्याच्या आधारावर स्त्रियांना मिळकतीचा भाग मिळू नये, असा या ऋचेचा अर्थ केला. त्या वेळच्या अधोगतीच्या उतरंडीस लागलेल्या समाजाने बौद्धायनाचे पाडित्य शिरसा वंद्य मानले आणि स्त्रियांच्या मूळच्या स्वतंत्र हक्कांची जी छाटाछाट समाजाने यापूर्वींच अंमलात आणण्यास सुरुवात केली होती, ती शास्त्रसंमत आहे असे ठरलें. वैदिक कालात जास्तीत जास्त हक्क उपभोगणाऱ्या तेजस्वी स्त्रियांनीं त्यांच्या हक्कावर होणारें हें अतिक्रमण निमूट-पणे कां सहन केले व सुसुष्ठ समाज अधोगतीच्या उतरंडीवरून घसरत खाली कसा येऊं लागला, हें एक कोडें वाटतें. पण त्याचे उत्तर सोपें आहे. आर्य लोक उत्तरेकडील निवासस्थान सोडून दक्षिणेत फैलावू लागले; त्या वेळी त्यांना तेथील मूळच्या रहिवाश्यांशी अहर्निश झगडत राहावें लागत होतें. पूर्वीचे आचाराचे नियम त्यांना बदलावे लागले. पूर्वीची उपजीविकेची विवंचना जाऊन तिचे ठिकाणी शत्रूशी तोंड देण्याची त्यांना काळजी लागूं लागली.

जसजसे आर्य लोकाचे थवे दक्षिणेकडे लाबवर घुसू लागले, तसतसे त्यांचें मातृभूमीशी दळणवळण तुटू लागले. दरेक समूह आपआपल्यापुरता रक्षणाचा मार्ग शोधू लागला. लढणाऱ्या व्यक्तीची महति वाढली तेव्हा अर्थात् जात्या स्त्रिया ह्या लढाईच्या कामी पुरुषाच्या मानाने कमताकद असल्यानें त्या मागे पडू लागल्या. पुरुषाचे महत्त्व समाजांत आणि कुटुबात भलतेंच वाढले आणि कालांतरानें स्त्रिया ह्या पुरुषांवर अवलंबून राहिलेल्या रक्षणीय दुर्बळ चिजा वाटू लागल्या.

याच वेळेस चूल व मूल ही आजची जी स्त्रियाची सर्वमान्य ध्येये गणली जातात, त्याचा उगम झाला असावा. कुटुबाचे अगर समाजाचे बळ त्यांतील पुरुषाच्या संख्येवर अवलंबून राहिले; त्यामुळे अधिक पुत्र उत्पन्न करणें हें त्या काळच्या ससारी मनुष्याचे ध्येय बनले. त्यासाठी पूर्वीचें एकपत्नीव्रत मागें पडून एकापेक्षां अनेक लग्ने करण्याचा प्रघात पडला; फार काय पण जुन्याच्या अभिमान्यानाहि लाजेने खाली माना घालण्यास लावणारी नियोगाची चाल हिदुसमाजांत रूढ झाली. अनार्य लोकांशी शत्रुत्व ठेवून त्यांच्याशी सतत लढणारे आर्य लोक ठिकठिकाणी वसाहती करू लागले, तेव्हां अनार्यांच्या अडाणी चाली न कळत त्यांच्या मानगुटी बसल्या; आणि बहुपत्नीकत्वाची चालहि काहीशी जरूरीची तर काहीशी अनार्याची नक्कल म्हणून रूढ झाली असावी. हे बहुपत्नीकत्वाचें पाप इतके वाढलें आणि पुत्रोत्पत्तीच्या कार्यक्रमाचे इतके अवास्तव स्तोम माजलें की, आर्य लोकानी अनार्य स्त्रिया आपल्या बायका म्हणून घरात घातल्या व शास्त्राने अनुलोम विवाहाच्या शिक्कामोर्तबानें ह्या अनाचारास मान्यता दिली. यज्ञयाग करणारे आर्य लोक त्या काळीहि यज्ञयाग करीत असत; पण स्त्रियाना यज्ञयागांत भाग घेण्याचा अधिकार होता तो याच काळांत नाहीसा झाला. स्त्रिया ह्या सर्वतोप्रकारें पराधीन बनल्या. फार काय, पण त्या स्वत. पुरुषांची मिळकत म्हणून ठरल्या. विवाहाचे निरनिराळे आठ प्रकार व नियोगपद्धति ह्यांवरून स्त्रियांबद्दलची किती अधम कल्पना त्या काळी धर्मग्रंथात रूढ होती याची वाचकांना खात्री होईल. स्त्रियांचें मिळकतीवरचें स्वामित्व यापूर्वीच नाहीसें करण्यांत आलें होतें. तथापि स्त्रीधनाची जी पुसट कल्पना जिवंत राहिली होती, तिचा

येवढा संकुचित अर्थ शास्त्रकार करीत सुटले की, त्यांनी व्यवहारांत त्या कल्पनेचे जमिनीला पायच लागू दिले नाहीत.

यानंतरचा काळ स्मृति-काळ होय निरनिराळ्या स्मृतीत एकाच आचाराबद्दल निरनिराळे विधि-निषेध आढळून येतात व एकाच स्मृतिग्रंथांतून परस्परविरोधी असे नीति-नियम सांपडतात, याचे इंगित हेच असावे की, त्या वेळचा हिंदुसमाज जितका नादान तितकाच तो विस्कळित झालेला असावा. अशा समाजासाठी कायदा घडविण्याचा स्मृतिकारांनी प्रयत्न केला खरा; पण त्यांनाहि कडक नीतिनियमाची भलतीच पल्लेदार उडी घेतां येणे शक्य नव्हतें. काही चालू रीतिरिवाज तर काही निर्भेळ नीतितत्त्वे, अशी सांगड घालून त्याना स्मृतिग्रंथ लिहावे लागले. म्हणून स्मृतिग्रथात स्त्रियाबद्दल ज्या कित्येक अनुदार कल्पना व्यक्त झालेल्या दिसतात त्या स्मृतिकालीन समाजस्थितीच्या द्योतक होत. स्त्रियाना कायमचे नालायक ठरविण्याचा अगर त्यांची अधोगति करण्याचा हेतु स्मृतिकारांचा असणे अशक्य होय. उलट स्मृतिकारांनी कांही काही बाबतीत विसरून गेलेली वेदिककालीन तत्त्वे पुन्हां सजीव केली. बहुपत्नीकत्वाच्या रूढीला त्यांनी बरेच पायबंद लावले व स्त्री वाझ असेल, कर्कशा असेल, रोगी असेल तरच तिच्या पतीनें दुसरे लग्न करावे अशी सवलत त्यांनी ठेविली. बालविवाह यापूर्वीच रूढ झाला होता. तथापि तारुण्यात येईतोवर आईबापानीं मुलीचें लग्न योग्य वराशी करून दिलें नाही तर तिचा तिने नवरा पसंत करून त्याच्याशी लग्न लावावे अशी जुन्या स्वयंवराची आणि चालू बालविवाहाची त्यानी सागड घातली. वधूपरीक्षेप्रमाणेंच त्यांनी वरपरीक्षेच्या अटी घालून दिल्या. कुल, शील, विद्या, शरीर, वय या दरेक बाबतीत सर्वथैव योग्य असलेल्या वरासच पित्याने कन्या द्यावी आणि असा योग्य वर मिळाला नाही तर खुशाल जन्मभर तिला अविवाहित ठेवावे, असा कडक शिस्तीचा नियम बालविवाहास चटावलेल्या प्रौढाच्यावर त्यांनी लादला. इतकें करूनहि जाणूनबुजून अगर अजाणपणें अयोग्य वराशी कन्येचा विवाह झाला तर कांही कारणासाठी अशा त्या नवऱ्यास सोडून दुसऱ्याशी पुन्हां विधियुक्त लग्न करण्याचा हक्क त्यांनी स्त्रियांना दिला. आणि हीच त्यांची योजना आजकालच्या घटस्फोटाच्या चळवळीची पाठीराखी आहे. स्त्रीधनाचें त्यांनी पुनरुज्जीवन केलें, त्याचे

निरनिराळे प्रकार ठरविले व त्यावर स्त्रियांचें स्वामित्व थोड्याफार फेर-फाराने प्रस्थापित केले. पति अगर पिता यांचा वारसा पुत्राच्या अगर भावाच्या अभावी स्त्रीला मिळावा असें ध्वनित केलें. एकंदरीत पाहता अधोगतीच्या गर्तेत बुडाशी सांपडलेल्या हिंदुसमाजाला पृष्ठभागावर नसले तरी उन्नतीच्या अर्ध्या वाटेवर आणून सोडण्याचें कार्य स्मृतिकारांनी केले असे सर्वसाधारण-पणें म्हणतां येईल.

यानंतरचा काळ टीकाकारांचा होय. स्मृतिकारांनी विशेषत. याज्ञवल्क्य-स्मृतीनें जो उदारमतवादी पथ सुरू केला त्या पथाचा विस्तार तत्त्वाच्या तपशिलानें व अनुयायांच्या संख्येने करण्यास जे स्वतंत्रसंप्रदाय-संस्थापक टीकाकार पुढें सरसावले, त्यांत ' मिताक्षरा ' ग्रंथाचा लेखक विज्ञानेश्वर व दायभाग ग्रंथाचा लेखक जीमूतवाहन या दोन तेजस्वी टीकाकारांचे स्त्रीजातीवर कायमचे उपकार झालेले आहेत. दायभाग आणि मिताक्षरा या दोन ग्रंथांतील स्त्रियांच्या बाबतीतील सर्व तत्त्वें एकत्रित केली आणि ती अंमलांत आणली तर स्त्रियांच्या आर्थिक हक्काची अशी समर्पक योजना तयार होईल की जी आजकालच्या आकांक्षा तृप्त करील; इतकेच नव्हे तर, आजपासून शें दीडशें वर्षांनंतरच्या आकांक्षाहि पुऱ्या करील. वैयक्तिक हक्कांचा पुरस्कार मागे पडला व स्मृतिकालापूर्वी जो ऱ्हास सुरू झाला होता तो स्मृतिकारांनाहि थांबविता आला नाही, कारण स्मृतिकारानी जे वैयक्तिक हक्क सजीव करण्यास उत्तेजन दिले, ते हक्क इतके झपाट्याने नामशेष झाले की, आज त्यांचा मागमूसहि दिसत नाही. वैयक्तिक हक्काबद्दल आजची परिस्थिति एका शब्दात व्यक्त करावयाची म्हणजे 'पराधीनता' हा शब्दप्रयोग वाप-रावा लागेल.

प्रस्तुतचे कायदेशीर हक्क—

आजमितीस कायद्याने स्त्रियाचे कोणकोणते हक्क मान्य केले आहेत, ते आपण पाहूं. विषयविवेचनांत दरेक हक्काबद्दल विस्तृतपणे लिहावे लाग-णारच आहे म्हणून थोडक्यांत येथें त्यांचे हक्क नमूद करणार आहोत.

प्रथम आपण वैयक्तिक हक्क घेऊं. अज्ञान मुलीचे पालन करण्याचा हक्क व कन्यादान करण्याचा हक्क तिच्या पित्याला असतो. लग्न करण्यांत

मुलीची संमति घेण्याची जरूरीच नसते. तिची संमति असो अगर नसो वडील मंडळींनी कशाहि वराबरोबर तिचे लाविलेले लग्न वज्रलेप होय. नवऱ्या मुलांत वय, विद्या, शील, स्वरूप यापैकीं कोणत्या गोष्टी किती प्रमाणांत असाव्यात याचाहि निर्बंध नाही. तेव्हां वाटेल त्या वराशी मुलीचें लग्न करून देण्याच्या आड अपत्यप्रेमाशिवाय कोणतीच गोष्ट येऊं शकत नाही. लग्नसंबंध एकदां झाला म्हणजे तो मृत्यूशिवाय कोणत्याहि कारणानें तुटत नाही. नवऱ्याचे षंढत्व, धर्मांतर, निर्दयता, व्यभिचार, दुष्ट वर्तन, असाध्य रोगीपणा अगर कायमचें नाहीसे होणे, या कोणत्याहि कारणाने लग्न मोडून टाकण्याचा आणि दुसऱ्याशी पुन्हा लग्न करण्याचा हक्क विवाहित स्त्रीला नसतो. लग्न झाल्याबरोबर तिचें पालकत्व तिच्या नवऱ्याकडे येतें; व अज्ञान अगर सज्ञान स्थितीत तिचे स्वातंत्र्य कुंठित करण्याचा हक्क तिच्या नवऱ्याचा असतो. नवऱ्यानें वाटेल तेवढ्या बायका कराव्यात, वाटेल ते अनाचार करावेत; त्याच्या पत्नीला काहीच हरकत घेतां येत नाही.

आतां आर्थिक हक्कांबद्दल विचार करूं. लहान मुलीला लग्न होईतोपर्यंत वडिलांच्या मिळकतीतून अन्नवस्त्र मिळतें व कुटुंबाच्या ऐपतीप्रमाणें लग्नखर्च मिळतो. पित्याच्या मिळकतीत तिला मुलाबरोबर कधीच वारसा हक्क मिळत नाही. तसेच लग्न झाल्यानंतर तिची हलाखीची स्थिति होवो अगर ती निराधार वैधव्य स्थितीत असो, वडिलांच्या मिळकतीतून तिला अन्नवस्त्रहि मिळण्याचा हक्क नाही. तिचा बाप विभक्त आणि निपुत्रिक स्थितीत मरण पावेल तर तिला त्याचा वारसा मिळतो. विवाह झाल्यानंतर तिला नवऱ्याकडून अन्नवस्त्र मागण्याचा हक्क मिळतो, मात्र ह्या हक्काचा नवऱ्याच्या मिळकतीवर बोजा पडत नाही. नवऱ्याच्या कर्जापायी मिळकतीचा लिलांव झाला, विक्री झाली तर तिचे कांहीच चालत नाहीं. नवऱ्याच्या कमाईत तिला कांही हक्क मिळत नाहीत, पण विवाहित स्थितीत तिऱ्हाइतांकडून तिला मिळकत बक्षिस मिळालेली अगर तिनें स्वकष्टानें कमाविलेली असेल तर नवऱ्याच्या संमतीवांचून त्या मिळकतीची विल्हेवाट तिला करतां येत नाही. नवऱ्याच्या पश्चात् त्याच्या मिळकतीतून पुत्राच्या बरोबरीनें मिळकत वांटणी करून मागण्याचा हक्क असतो. मरणसमयी विभक्त असेल आणि त्याला पुत्र नसेल तेव्हां तिला नवऱ्याची मिळकत वार-

साई हक्कानें मिळते. अशी जी वारसाई हक्कानें तिच्या हाती मिळकत येते त्या मिळकतीवर तिची मालकी मर्यादित असते. म्हणजे त्या मिळकतीच्या उत्पन्नाचाच विनियोग तिला स्वतःकडे करतां येतो. स्वतःचें पोषण, पतीची श्राद्धादि धर्मक्रिया, कुटुबांतील मुलीची लग्नकार्ये व मिळकतीचें संरक्षण करण्यासाठीं मात्र मिळकत गहाण अगर विकत देण्याचा तिला अधिकार आहे. ती मिळकत तिच्या पश्चात् तिच्या नवऱ्याचे चवदा पिढ्यांपर्यंतचे जे वारस, त्यांना मिळावयाची असते.

प्रकरण २ रें

इतरधर्मीय स्त्रियांचे कायदेशीर हक्क

परधर्मीय स्त्रियांचे कायदेशीर हक्क काय काय आहेत, याची थोडक्यांत नोंद केली असतां अस्थानीं होणार नाही. कारण त्यावरून हिंदु स्त्रियांच्या हक्कांची तुलना करणे वाचकांना सुलभ जाईल. प्रथम आपण हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या धर्मात काय काय हक्क आहेत ते पाहूं.

मुसलमान स्त्रियांचे हक्क—

मुसलमान स्त्रियांचे वैयक्तिक हक्क येणेंप्रमाणें आहेत: लग्न हा करार असल्यामुळें लग्नांत तिच्या संमतीची अपेक्षा ठेविलेली असते व ती अज्ञान असेल तेव्हां तिच्यातर्फे तिचे पालक संमति देऊं शकतील. मात्र अज्ञानावस्थेंत लग्न झालेलें असेल आणि तिला ते पसंत नसेल, तर वयांत येतांच ते नाकबूल करण्याचा हक्क कायद्यानें तिला दिला आहे. तिच्या नवऱ्याला एका वेळीं चारापेक्षां जास्त लग्नाच्या बायका करतां येत नाहीत. नवऱ्याच्या मनांत आले तर लागोपाठ तीन वेळां 'तल्लाक' हा शब्द उच्चारून त्याला काडीमोड करून घेतां येते. घटस्फोट मागण्याचा हक्क मुसलमानी धर्मात स्त्रियांच्या वांटयास ठेविलेला नाहीं. आर्थिक हक्कांबद्दल पाहावयाचें तर असें म्हणता येईल की वारसा, हुंडा अगर स्वतःची कमाई व कोणत्याहि कारणानें त्यांना मिळालेल्या मिळकतीवर त्यांचें संपूर्ण स्वामित्व असतें. म्हणजे त्यांच्या मनास येईल त्याप्रमाणे मिळकतीची विल्हेवाट करण्याचा त्याना अधिकार असतो. मुसलमानी धर्मात शिया आणि हनाफी असे दोन संप्रदाय आहेत. आणि त्यांचे वारसाईचे क्रम व हिस्से निरनिराळे आहेत. मुसलमानी धर्मास अविभक्त कुटुबपद्धति मान्य नाही. दोन्ही पंथांत बायको, मुलगी, आई, आजी आणि बहिण यांना ठराविक हिस्से मरणाराच्या पश्चात् राहिलेल्या मिळकतीतून मिळतात. जसें मुलें असतील तर बायकोला आठवा; नाही तर चौथा. मुलें असतील तर आईला सहावा; नाहींतर तिसरा; आजा

नसेल तर आजीला सहावा; भाऊ नसेल तर मुलीला अर्धा आणि भाऊ असेल तर भावाच्या निम्मा; आणि बहिणीस सख्खा भाऊ नसेल तर अर्धा, ह्या-प्रमाणें वारसाई हक्कानें मिळकत मिळते. लग्नानिमित्तानें नवऱ्याकडून देणगी म्हणून मिळणाऱ्या मिळकतीला मेहेर म्हणतात. आणि मेहेरची बाबत मुसलमानी स्त्रियांच्या दृष्टीनें महत्त्वाची आहे. लग्नाच्या वेळेस हुंड्या-प्रमाणेच मुसलमानी स्त्रिया मेहेरची रक्कम अडवून ठरवून घेतात आणि मेहेरच्या रकमेचे रोख अगर कालांतराने द्यावयाची असे जरी दोन भाग असले तरी ती रक्कम हाती आल्याशिवाय स्त्री लग्नसंबंध पार पाडणार नाही असें ती पतीला म्हणू शकते. ही मेहेरची रक्कम कर्ज म्हणून समजली जाते आणि मयताच्या मिळकतीतून ती दिल्यानंतरच बाकी राहिलेल्या रकमेंतून वारसांना मिळकत मिळते.

पारशी स्त्रियांचे हक्क—

पारशी लोकांत लग्न करार म्हणून समजला जातो. अर्थात् उभयतां स्त्रीपुरुषांची संमति लग्नांत असणे जरूरीचें असते. मुलीची लग्नास संमति घेण्यांत येते. इतकेंच नव्हे तर, लग्न झाल्यानंतरहि तिला नवऱ्यापासून घट्ट-स्फोट व फारकत मागतां येते. नवऱ्याने परधर्म स्वीकारला, दुसऱ्या स्त्रीशी लग्न केलें, व्यभिचार केला, बलात्कार केला, पशुता दाखविली, त्याच्या वर्तनात निर्दयता दिसून आली, अगर त्याने पत्नीचा त्याग केला, तर स्त्रीला तिच्या मर्जीनुरूप घटस्फोट अगर फारकत घेतां येते. व्यक्तिशः ती पूर्ण स्वतंत्र असते. पारशी स्त्रियांना मिळकत संपूर्ण अधिकारानें भोगतां येते वारसा हक्क, लग्नाची पेहरामणी, लग्नाची व्यवस्था, बक्षिस आणि स्व-कष्टार्जन या योगानें मुख्यतः त्याना मिळकत मिळत असते. लग्नाची पेहरामणी अगर मुलीनें घेतलेला हुंडा, तसेच लग्नव्यवस्था ही तिच्या मर्जीप्रमाणें ठरत असतात. तेव्हां त्याची इयत्ता कायद्याने ठरविलेली नाही. वारसाई हक्का-संबंधानें पाहिल्यास मयताच्या पश्चात् मुलाला चार भाग, विधवेला दोन भाग व मुलीला एक भाग याप्रमाणे वारसाईचा क्रम आहे. मुलगा अगर मुलगी नसेल, पण मयताचे आईबाप अगर दुसरे नातेवाईक असतील तर विधवेला अर्धी मिळकत मिळते. आईला वंशजांच्या अभावी भाग मिळावयाचा असतो

मुलांबाळाची पोटगी; व घटस्फोट मिळाल्यानंतर स्वत:च्या व मुलांबाळांच्या पोटगीबद्दल उचल अगर वार्षिक रक्कम तिला मिळू शकते.

वारसाचा सर्वसाधारण कायदा—

सरकारांतून सर्वसाधारण वारसाईचा कायदा बनविण्यात आला आहे. हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती जातीशिवाय इतर जातींना तो लागतो; आणि तो कायदा म्हणजे इंडियन सक्सेशन ॲक्ट हा होय. या कायद्याचा इतिहास असा आहे : हिंदुस्थानचा राज्यकारभार कंपनीसरकारकडून काढून घेऊन इंग्लंडनें स्वत:कडे ज्या वेळी अधिकारसूत्रे घेतली त्या वेळेला सर्वसाधारण वारसाईचा कायदा घडविण्याच्या उद्देशानें हा कायदा घडविण्यांत आला होता व तो हिंदु, मुसलमान, शीख, जैन या सर्व जातींना एकसारखा लागू करण्याचा विचार होता. गुन्ह्याना शिक्षा देणारा फौजदारी कायदा जसा सर्व जातीना सारखाच लागू पडतो तसाच हा कायदा सर्व जातीना लावून वारसाई हक्कांचा निर्णय करावा असा विचार त्या वेळीं सरकारचा होता. पण नुकत्याच झालेल्या बंडामुळे सरकारला तसें करणें धोक्याचें वाटून त्यानें हा कायदा मागें ठेवून दिला. तो पुढें कित्येक वर्षानी हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती यांशिवाय इतर जातींना लागू करण्यांत आला. राणीच्या जाहीरनाम्यात असें एक आश्वासन देण्यात आलें की, हिंदुस्थानांतील जातीच्या वैयक्तिक हक्कांत आणि त्याच्या कायद्यांत सरकार बिलकूल हात घालणार नाही अशा प्रकारचे आश्वासन त्या वेळी देणे जरूर होतें. आणि या आश्वासनातूनच सामाजिक बाबतीत सुधारणा घडवून आणण्यापुरती सरकारच्या बेफिकीर वृत्तीची सुरुवात झाली आहे. असो. हा इंडियन "सक्सेशन ॲक्ट" वेळोवेळी बदलत जाऊन त्यात वारसाई हक्कासंबंधाने ठरविण्यात आले ते असे—

मयताच्या पश्चात् त्याची विधवा आणि संतति ह्यात असेल तर मिळकतीचा तिसरा भाग विधवेला मिळेल व दोन भाग संततीला मिळतील. मयताला संतति नसेल व त्याची मिळकत पांच हजार रुपयाच्या आतील किमतीची असेल तर ती सर्व मिळकत त्याच्या विधवेस मिळेल; पण जर मिळकत पांच हजार रुपयांपेक्षां जास्त असेल तर मयताच्या मृत्यूच्या तारखेपासून द. द. शें ४ टक्के व्याजासुद्धां रु.५००० ची रक्कम होईल ती रक्कम

मयताच्या मिळकतीतून त्याच्या विधवेस मिळेल. विधवेची भरणपोषणाची व्यवस्था तिला मिळणाऱ्या पांच हजार रुपयांच्या मिळकतीशिवाय राहिलेल्या मिळकतीतून मिळावयाची. याशिवाय जी मिळकत राहील ती विधवा आणि मयताचे जवळचे नातेवाईक यांनी आपआपसात निम्मे निम्मे वांटून घ्यावयाची. जवळचे नातेवाईक कोणी नसतील तर मयताची सर्व मिळकत त्याच्या विधवेस मिळेल. मुलीला मुलाच्या बरोबरीनें पित्याच्या मिळकतीत भाग मिळतो. फार काय पण, अगोदर मरण पावलेल्या मुलीच्या संततीस त्यांच्या आईचा हिस्साहि उतरतो. वैयक्तिक हक्काबद्दल घटस्फोटाचा कायदा जो सर्व-साधारण म्हणून हिंदुस्थान सरकारनें घडविलेला आहे तो त्यांनाहि लागतो. पतीचे क्रौर्य, षंढत्व, पशुता, अवहेलना, धर्मांतर, पुनर्लग्न आणि व्यभिचार यांपैकीं कोणत्याहि कारणासाठीं त्याच्या बायकोस घटस्फोट मागून घेतां येतो. पारशी लोकांना कांही काळपावेतो इंडियन सक्सेशन अ‍ॅक्ट लावीत असत.

रजिस्टर लग्नाच्या स्त्रियांचे हक्क —

धार्मिक विधीनें लग्नसमारंभ न करता रजिष्टर पद्धतीनें लग्न करण्याची पद्धति कित्येक वेळी वधूवर अंमलांत आणतात हे पुष्कळाना माहीत असेलच.— हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे गोत्राची अगर जातीची आडकाठी जी ठेविलेली आहे ती टाळण्यासाठी अलीकडे अशी नोंदलेली लग्ने होऊं लागली आहेत आणि याबद्दलचा कायदा 'स्पेशल मॅरेज अ‍ॅक्ट' या नावानें ओळखला जातो आजवर नोंदवून अगर रजिष्टर पद्धतीनें लग्न करावयाचें असलें तर वधूवराना असे जाहीर करावे लागत असे की, आपण हिंदुधर्म पाळीत नाही, पण या कायद्यांत दुरुस्ती होऊन आता स्वतःचा धर्म (हिंदु, मुसलमान, जैन वगैरे) कायम ठेवून या कायद्याचा फायदा वाटेल त्याला घेतां येईल अशी सुधारणा दाखल झाली आहे. तेव्हां आतां या स्पेशल मॅरेज अ‍ॅक्टखाली ज्याची लग्ने नोंदविली जातात त्याचे हक्क काय आहेत ते पाहूं. लग्न कायदेशीर होण्यास चार मुख्य अटी ठेवण्यांत आलेल्या आहेत त्या अशा: (१) वराची पहिली बायको अगर वधूचा नवरा जिवंत असून त्याचा लग्नसंबंध चालू असता कामा नये. (२) स्त्रीचें वय १४ व पुरुषाचें वय १८ वर्षांपेक्षां कमी असतां कामा नये. (३) उभयतांपैकी कोणी लग्नविधीस संमति देण्यास असमर्थ म्हणजे एकवीस वर्षांपेक्षा कमी वयाचे असेल तर

त्याच्या कायदेशीर पालकाची लग्नास संमति असली पाहिजे व उभयतां वधूवरांचें लग्नसंबंध होण्याच्या आड येईल असें जवळचे नातें असू नये. या कायद्याप्रमाणें लग्न नोंदविले म्हणजे वैयक्तिक व आर्थिक हक्कांत एकदम मोठा फरक पडतो ही गोष्ट अजून पुष्कळांच्या ध्यानांत आलेली नाही. नाही तर हिंदुधर्मशास्त्रांत सुधारणा करा अशी न्याय्य मागणी बेफिकीर पुराणाभिमानी हिंदुसमाजापुढें अगदी कळवळून करण्याऐवजी सर्व तरुणांनी यापुढें लग्न रजिष्टरविधीनें करावे अशीच चळवळ सुधारणाप्रिय लोकांनी केली असती. असो.

या कायद्याखाली झालेलें लग्न घटस्फोटाच्या कायद्याने त्यांत दिलेल्या कारणांसाठी रद्द करून घेतां येते. उभयतांपैकी कोणी व्यभिचारी, क्रूर, पशुवृत्ति, कुत्सित रोगी असेल अगर दुसऱ्याचा त्यानें त्याग केला असेल तर दुसऱ्यास घटस्फोट मागतां येतो. या कायद्यान्वयें लग्न झालें म्हणजे नवराबायकोच्या हयातीत उभयतांना लग्न रद्द करून घेतल्याखेरीज पुनर्लग्न करितां येत नाही व त्यांस पुनर्लग्नाबद्दल फौजदारी कायद्यांत सांगितलेली शिक्षा होते. म्हणजे घटस्फोटाची सवलत व बहुपत्नीकत्वाचे उच्चाटन असे दोन महत्त्वाचे वैयक्तिक हक्क अशा स्त्रियांना मिळतात. आर्थिक हक्कांबद्दल पाहतां असे दिसून येईल की, उभयतां पतिपत्नी यांच्या मिळकतीचा वारसा इंडियन सक्सेशन ॲक्टाप्रमाणे उतरतो असे सदर कायद्यांत ठरविलें आहे. वर परिच्छेदांत इंडियन सक्सेशन ॲक्टमधील स्त्रियांच्या हक्काबद्दलची योजना दिली आहे, त्याप्रमाणे स्त्रियांना पतीच्या पश्चात् मिळकत मिळेल. तेव्हां दोन्ही दृष्टींनी रजिष्टर लग्नपद्धतीपासून फार मोठे फायदे स्त्रियांच्या पदरांत पडतात यात शंका नाही. आज ही लग्नपद्धति केवळ आपद्धर्म अगर अडचणींतून सुटकेचा एक विधि म्हणून लोक अमलांत आणतात. पण त्यांतील महत्त्वाच्या बाबी पाहिल्या म्हणजे याउपर तरुणींनी आपली लग्नें रजिष्टर पद्धतीनेंच झाली पाहिजेत असा हट्ट धरला तर तें योग्यच होणार आहे.

हिंदुसमाज निरनिराळ्या प्रांतवार आणि राज्यवार वांटला गेलेला आहे. तेव्हां एकाच हिंदुसमाजाला स्थितिपरत्वे निरनिराळे कायदे लागू पडतात. त्याचे ठळक उदाहरण म्हणून गोव्यांतील हिंदुसमाजाच्या हक्कांविषयी थोडेंसें वर्णन देतो. पोर्तुगीज लोकानी गोवें प्रांतांत राज्य स्थापिलें.

तथापि हिंदुधर्मशास्त्रांत हात न घालण्याची पराङ्मुख वृत्ति त्यांनी आचरली नाही. तर हिंदुधर्मशास्त्राचें वैयक्तिक स्वरूप सर्वसाधारण कायद्याच्या अंमलाखाली आणिलें; तसेंच हिंदुधर्मशास्त्राच्या सिद्धांतात कित्येक मूलतः फेरफार घडवून आणले. आणि यामुळेंच हिंदु स्त्रियांची कायदेशीर दुर्दशा गोमांतकांत तरी अनुभवास येत नाही असें तज्ज्ञांचें म्हणणें आहे. (प्रो. सावर्डेकरकृत, गोमांतक परिचय भाग २, पृष्ठ ७।८) तेव्हां गोवेकर हिंदु-समाजांत स्त्रियांचे हक्क काय आहेत तें आपण पाहूं :

गोव्यांतील हिंदु स्त्रियांचे हक्क—

विवाह हा पुरुष व स्त्री ह्यांनीं कायदेशीर संतति निर्माण करण्यासाठीं परस्परांशीं केलेला करार होय, अशी व्याख्या येथील कायद्यांत केलेली आहे. सदर विवाह सरकारांत नोंदवावा लागतो आणि त्या नोंदणीच्या वेळी उभयतां वधूवरांनी आणि ते अज्ञान असल्यास त्याच्या पालकांनी संमति द्यावी लागते. करार ज्या कारणांनी रद्द ठरवितां येतो त्या कारणाभुळें लग्न रद्द होईलच. विवाह नोंदलेला नसेल तर तो कायदेशीर गणला जात नाही. वधूवरांचीं कर्तव्यें, परस्परांशीं प्रामाणिकपणें दाम्पत्यधर्मानुसार वागणें, एकत्र राहणें व हरएक कामांत एकमेकांस मदत करणें अशी ठरविलेली आहेत व दाम्पत्य-धर्माची उभारणी स्वतंत्रता व समता या तत्त्वांवर केलेली आहे. पहिली स्त्री जिवंत असतां केलेला विवाह कायदेशीर होणार नाही. मात्र पहिल्या पत्नीस पुरुष संतति न होतां तीस वर्षे उलटून गेलेलीं असली अगर गेल्या दहा वर्षांत पुरुष संतति झालेली नसली व पहिली बायको योग्य कारणें दाखवून निराळी राहात असेल आणि तिला पुरुष संतति नसेल अगर पहिला विवाह घटस्फोटानें रद्द झाला असेल तर पुरुषास दुसरें लग्न करतां येतें. उभयतां पति-पत्नीस घटस्फोट करून घेण्याची मोकळीक दिलेली आहे आणि घटस्फोटाची कारणेंहि कायद्यानें ठरवून दिलेलीं आहेत. आर्थिक हक्कांबद्दल पाहतां असें म्हणावें लागेल की, विवाहानंतर पतिपत्नी यांची मिळकत ज्याच्या त्याच्या मालकीची राहिली तरी पतीला सदर मिळकत पत्नीच्या लेखी संमतीशिवाय दुसऱ्यास कोणत्याहि प्रकारें लिहून देतां येत नाहीं. मिळकतीसंबंधी होणाऱ्या प्रत्येक दस्तऐवजावरहि पत्नीची सही कायद्यानें आवश्यक ठरविलेली आहे.

बापाच्या मिळकतीत कन्येला पुत्राच्या बरोबरीनेंच हक्क मिळतो. अशा प्रकारे तेथील कायद्यानें गोमांतकातील हिंदु स्त्रियांचे हक्क ठरविलेले आहेत.

बडोदें संस्थान : स्त्रियांचे हक्क—

ज्या ज्या प्रांतांत सरकार सामाजिक सुधारणेबद्दलची उदासीन वृत्ति असूं देत नाही त्या त्या प्रांतात विशेषतः संस्थानच्या ताब्यांत असलेल्या प्रांतांत कायद्याची घडामोड झपाट्याने होत आहे. बडोदें संस्थानांत घटस्फोटाचा कायदा सन १९३१ मध्ये अंमलांत आला आणि ज्या जातीत घटस्फोट घेण्याची रूढि नाही अशा जातींनाहि तो लागू करण्यांत आला आहे. उभयतां पतिपत्नी आणि ते अज्ञान असतां त्याचे पालक घटस्फोट मागू शकतात. त्याचीं कारणे : उभयतापैकी कोणी सात वर्षांउपरांत बेपत्ता झालें असेल, साधु अगर संन्यासी झाले असेल, परधर्मीय झाले असेल, निर्दय असेल, योग्य कारणाशिवाय तीन वर्षांपेक्षां जास्त कालापर्यंत त्याने दुसऱ्याचा त्याग केला असेल, उन्मत्त असेल अगर व्यभिचारी असेल तर, पति नपुसक असेल अगर सृष्टीविरुद्ध गुन्हा करणारा असेल तर पतीला आणि लग्नाच्या वेळी पत्नी दुसऱ्यापासून सगर्भा असेल तर पतीला घटस्फोट मागता येतो. कित्येक लग्नें बेकायदेशीरच ठरविली आहेत व अशा वेळी घटस्फोट घेण्याच्या ऐवजी लग्न निरर्थक ठरवून घेतां येते. उभयतापैकी कोणी लग्नाच्या वेळी कुत्सित रोगानें पीडित असेल, बहिरें, मुके, अंध, भ्रांतचित्त, अप्रबुद्ध अगर पतित असेल तर, अगर कायद्यास असंमत असा सगोत्र अगर भिन्नवर्ण विवाह झालेला असेल अगर लग्नांत कपट, जबरदस्ती झाली असेल तर लग्न निरर्थक ठरूं शकतें. हें झालें वैयक्तिक हक्कांबद्दल. आर्थिक हक्कांबद्दल खालीलप्रमाणें योजना केलेल्या आहेत. कन्येला वडिलार्जित मिळकतीत मुलाच्या चौथा हिस्सा मिळावा आणि यांतूनच तिचा लग्नखर्च भागवावा. विधवा पत्नीला पुरुष सहभागीदाराप्रमाणे पतीच्या कुटुबाच्या मिळकतीत पुत्रसमान हक्क मिळतात व पतीच्या पश्चात् विधवेला आपल्या एका मुलाइतका हक्क मिळकतीत मिळतो व तिला आपला हिस्सा निराळा करून घेतां यावा. विधवेची मिळकतीवरची मालकी बारा हजार रुपये किंमतीपर्यंत संपूर्ण असून कायद्यानें

ठरविलेले विशिष्ट वारस हे उत्तराधिकारी म्हणून मान्य केले आहेत आणि बाकीचे उत्तराधिकारी असतील तरी विधवेला संपूर्ण मालकी असते.

म्हैसूर संस्थान —

म्हैसूर संस्थानानेंहि अशीच एक सरकारी समिति नेमिली होती; तिचे निवेदन म्हैसूर संस्थानच्या कायदेमंडळांत मान्य झालें असून त्यांत खालीलप्रमाणे योजना केलेल्या आहेत विधवा आई, अविवाहित मुलगी, आणि बहीण यास वारसदार ठरविले असून विधवेस व आईस प्रत्येकी एक-द्वितीयांश भाग व अविवाहित बहिणीस व मुलास चौथा भाग मिळावा. लग्न झाल्यानंतर पत्नीच्या भरणपोषणाचा बोजा नवऱ्याच्या मिळकतीवर पडावा व त्याच्या पश्चात् स्वतःचा हिस्सा तोडून घेण्याचा अधिकार विधवेस असावा.

इतर राष्ट्रांतील स्त्रियांचे हक्क—

जगांतील निरनिराळ्या राष्ट्रात स्त्रियाना आजमितीस काय हक्क आहेत, हे आपण पाहूं. अमेरिका ही सुधारणेच्या सर्व बाबतीत उड्या टाकीत चालली आहे व व्यक्तिमात्र म्हणून दरेक अमेरिकन इसमाचें हक्कसंरक्षण करावयाचें आणि न्यायाचा तराजू लिंगभेदाच्या कल्पनेनें बिलकूल डळमळू द्यावयाचा नाही अशा तऱ्हेची कायद्याच्या परमोत्कर्षाची स्थिति अमेरिका उपभोगीत आहे असा आज त्यांचा जगाला जाहीर आदेश आहे. मिळकतीच्या बाबतींत अगर घटस्फोटाच्या बाबतीत स्त्री आणि पुरुष यांना तेथे समसमान हक्क आहेत. त्याच्या खालोखाल युरोपांत स्त्रियाना वैयक्तिक व आर्थिक स्वातंत्र्य देण्यांत आलें आहे. फरान्स, जर्मनी, इटली वगैरे देशात स्त्रियाचें आर्थिक स्वातंत्र्य कायद्याने पुरुषाच्या जवळ जवळ बरोबरीने आणून ठेविलें आहे आणि वैयक्तिक बाबतीत तर दोघांचे हक्क समसमान आहेत.

मुसलमानी धर्मामुळे आजवर मागें राहिलेला तुर्कस्थान घ्या. त्यांतहि स्त्रियांच्या आर्थिक आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या मुहूर्तमेढी इतर सुधारणांच्या अगोदरच रोवण्यांत आल्या आहेत. रशियाकडे पाहिले तर आर्थिक स्वातंत्र्याची बाबत त्यांनी पुरुषांच्या हातूनहि हिरावून घेतली आहे व आजच्या मितीस स्त्री अगर पुरुष या दोघांनाहि सारखीच आर्थिक पराधीनता प्राप्त

झाली आहे. सोव्हिएट रशियानें लग्नसंस्थेची मांडणी जेवढी साधी केली तेवढा साधेपणा अजून कोणत्याहि राष्ट्राच्या कायद्यांत आलेला नाही. आणि तितकाच साधेपणा घटस्फोटाच्या साधनांचा पाहिला म्हणजे राष्ट्र हें व्यक्ती-साठी आहे, हें नव्या रशियाचें ब्रीदवाक्य समाजरचनेच्या दरेक बाबतींत बिन-चूक लागू केलेलें दिसून येतें. आशिया खंडात दृष्टि टाकली तर झोपेंतून प्रथम जागा होणारा जर कोणी असेल तर तो जपान होय. जपानांतील स्त्रियाना अगदी हिंदु स्त्रियांप्रमाणे पराधीनता भोगावी लागत असे. पण ती गुलामगिरी जागृतीच्या कोंवळ्या राजवटीत नाहीशी झाली व आज जपाननें बऱ्याच अंशी युरोपियन राष्ट्रांचें स्त्रियांच्या वैयक्तिक आणि आर्थिक हक्कांच्या बाबतींत अनुकरण चालविलें आहे. पूर्वी एका काळी गुलामाच्या पंक्तीस बसलेली गृहिणी आज जपानच्या उत्कर्षाची जागती ज्योत झाली, इतकेंच नव्हे तर आपल्या कार्यक्षमतेनें चमकणाऱ्या या विद्युल्लतेनें राजकारणी पुरुषांनाहि दिपवून सोडिलें आहे. आळशी हिंदुस्थानाच्या उशाशीं डोकें ठेवून अफूच्या निशेंत घोरत पडलेला चीन देश हाहि जागा झाला असून जागृतीचें पहिलें लक्षण म्हणूनच की काय त्यानें स्त्रियांच्या हक्काच्या बाबतीत विलक्षण सुधारणा घडवून आणली आहे. स्त्रियाना मालमिळकत म्हणून समजून वागविण्याचे दिवस संपले असून वैयक्तिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्याचे हक्क पुरुषांच्या बरोबरीनें त्यांना देण्यांत आलेले आहेत.

एकंदरीत जगांतील समाजक्रांतीकडे पाहिलें आणि स्त्रियांच्या हक्कांच्या बाबतीत झालेल्या सुधारणांचा आढावा काढला तर असें म्हणावें लागेल की, हिंदुस्थानाशिवाय इतरत्र विलक्षण क्रांति घडून आलेली आहे. त्यांतहि हिंदु स्त्रियांच्या वैयक्तिक पराधीनतेस आणि आर्थिक दैन्यास जगांतच काय, पण हिंदुस्थानांतील इतर धर्मांत तोड सांपडणार नाहीं. सर्व जगाबरोबर हिंदुसमाजहि क्रांतीच्या भोंवऱ्यांत सांपडला आहे. समाजरचनेच्या जुन्या तत्त्वांच्या पाचोळ्यास त्यानें उराशी कवटाळून धरिलें तर तो दशदिशांस उधळला जाईल. परिस्थिति बदलली, आचार बदलले, तेव्हा चालू काळांत उचित असे फेरफार समाजरचनेच्या तत्त्वांत घडवून आणिले तरच आपला हिंदु समाज जिवंत राहील, ही साधी गोष्ट राजकीय अगर सामाजिक सुधारणांप्रमाणें स्त्रियांच्या कायदेशीर हक्कसुधारणेच्या बाबतींत लागू पडणार नाहीं काय?

प्रकरण ३ रें

कन्येचे वैयक्तिक हक्क

कन्या ; सुवासिनी—

हिंदु स्त्रियांच्या वैयक्तिक हक्कांबद्दल आपण विचार करूं. आर्थिक हक्क आणि वैयक्तिक हक्क असे जरी विषयाचे दोन भाग पाडले तरी यापैकी दरेक भागाची चर्चा करतांना आणखी पोटभाग पाडणें जरूर आहे. स्त्रीला लग्नापूर्वीची आणि लग्नानंतरची अशा दोन अवस्था प्राप्त होतात आणि त्यांना अनुक्रमें कन्या व सुवासिनी अशी नांवें दिलेली आहेत. या दोन अवस्था लक्षांत ठेवणे जरूर आहे. कारण लग्न होईपर्यंतचे हक्क निराळे आणि लग्न झाल्यानंतरचे हक्क निराळे. ज्या कुळान ती जन्मली त्या कुळांतून तिला लग्नाच्या निमित्तानें दुसऱ्या घरी जावें लागते. म्हणून या दोन निरनिराळ्या अवस्था तिला प्राप्त होतात. पुरुषाचे तसे नसते. पुरुष ज्या कुटुंबांत जन्मतो, त्याच कुटुंबांत तो मरेपर्यंत राहतो; म्हणून त्याच्या हक्कांना अशा तऱ्हेच्या दोन अवस्था प्राप्त होत नाहीत. तेव्हां हा भेद वाचकांनी ध्यानांत ठेवावा.

कन्येचे हक्क—

आतां आपण कन्येचे वैयक्तिक हक्क काय आहेत ते पाहूं. मुलाप्रमाणेंच मुलीलाहि वैयक्तिक स्वातंत्र्य द्यावें की नाही हा ज्याच्या त्याच्या विवेकाचा प्रश्न आहे. कायद्यानें दोघांनाहि व्यक्तिस्वातंत्र्य सारख्याच प्रकारचें दिलेले आहे. कन्येच्या हक्कांपैकी महत्त्वाचा हक्क कुटुंबातून शिक्षण संपादन करण्याचा. त्याचे विवेचन आर्थिक स्वातंत्र्याची चर्चा करतांना होईल. तूर्त कन्येच्या एका महत्त्वाच्या हक्काबद्दल आपण विचार करूं. आणि तो म्हणजे तिच्या लग्नाबद्दलचा होय. हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे लग्न हा एक मोठा आणि महत्त्वाचा संस्कार आहे. आपल्या लोकांत या संस्काराचें जितकें महत्त्व मानण्यांत आलेलें आहे, तेवढें महत्त्व दुसऱ्या कोणत्याहि धर्मांत अगर कायद्यांत मानलेलें दिसून येत नाही, असें स्ट्रेंज साहेबांचेंहि मत आहे. पुरुषांच्या दहा

संस्कारांतील हा जरी एक महत्त्वाचा संस्कार असला तरी स्त्रियांना लग्नविधि हाच काय तो एकटा वैदिक संस्कार असे स्मृतीत सांगितले आहे. वैदिक* संस्कार या दृष्टीने त्याचे काय महत्त्व असेल ते असो, पण स्त्रियांच्या उत्कर्षाचा कारक व मारक म्हणून या लग्नविधीचे महत्त्व फार आहे. लग्ननिमित्तानें ज्या काही बऱ्यावाईट परिस्थितीत स्त्रियांना जाऊन पडावें लागतें त्याच परिस्थितीत त्यांना कायमचे राहावें लागतें. परिस्थिति प्रतिकूल असली, अयोग्य वराशी लग्नसंबंध झाला असला तर अत्यंत कर्तबगार स्त्रीची हुशारी धुळीस मिळते; इतकेच नव्हे तर तिला त्या रौरवात आमरण पिचत पडून राहावे लागते. याच्या उलट परिस्थिति अनुकूल असेल आणि कर्तबगारीस वाव मिळेल, एवढे स्वातन्त्र्य तिला तिच्या पतीकडून मिळत असेल तर धुळीस मिळालेले कुटुंबहि ऊर्जितावस्थेस आणण्याचे भाग्य तिला लाभते. म्हणजे एकंदर आयुष्याची इतिकर्तव्यता स्त्रियांच्या बाबतीत तरी त्यांच्या लग्नसंबंधावर अवलंबून असते. याशिवाय आपल्या लग्नसंस्कारातील जी एक अभंगत्वाची दृढमूल कल्पना आहे त्यामुळे तर स्त्रियांच्या दृष्टीने लग्नसंस्कार हा एवढा गंभीर विषय झालेला आहे की त्याची महति वर्णन करावी तेवढी थोडीच! एकवार लग्न झाले म्हणजे कशीहि स्थिति असो अगर कशाहि नवऱ्याशी गांठ पडो, हिंदु स्त्रीला त्यातून सुटका करून घेण्याचा मार्ग कायद्याने मोकळा ठेविलेला नाही. कोणाच्याहि चुकीनें अयोग्य वर मिळाला तरी त्याचे परिणाम जन्मभर त्या बिचारीला भोगावे लागतात. लग्न हा अभेद्य संस्कार आहे याचा अर्थ असा की, एकवार लग्न झाल्यानंतर कोणत्याहि कारणासाठी ते रद्द करता येत नाही. लग्नगांठ ही वज्रलेप होय हें तत्त्व पुरुषांना मुळीच जाचक होत नाही. पत्नीच्या हयातीत एकापेक्षा अनेक लग्ने करण्याचा पुरुषाला हक्क असतो. तेव्हा अयोग्य वधूशी त्याची गांठ पडली तर तो तिला टाकून देऊन दुसरीशी लग्न करूं शकतो. त्याच्या पत्नीला मात्र नवऱ्याच्या हयातीत दुसरे लग्न करता यावयाचे नाही. तेव्हां लग्नसंस्काराचे महत्त्व स्त्रियांच्या दृष्टीनें किती आहे हे निराळे सांगण्याचे कारण नाही. आतां या महत्त्वाच्या बाबतीत तिला कोणकोणते हक्क आहेत तें पाहूं.

---

* वैवाहिको विधि. स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः। —मनु २–६७.

विवाहाचे प्रकार—

स्मृतींत "ब्राह्म, दैव, आर्ष, गांधर्व, पैशाच, राक्षस, आसुर व प्राजापत्य" याप्रमाणे विवाहांचे आठ प्रकार सांगितलेले आहेत; तरी कलियुगांत त्यांपैकी ब्राह्मविवाह हाच काय तो कायम राहिला आहे. व कायद्यानें असें अनुमान करावें लागतें की दरेक विवाह ब्राह्मपद्धतीनेंच झालेला आहे.* गांधर्वविवाह-पद्धति आतां अंमलांत राहिलेली नसून‡ गांधर्वविवाह म्हणजे रक्षासंबंधापेक्षा वरच्या दर्जाचा नाही.† चालू काळांत 'प्रीतिविवाह' अगर गांधर्वविवाह ही गोंडस शब्दयोजना बरेच लोक वापरतांना ऐकू येतात; पण त्याचा कायद्याच्या दृष्टीने विचार केला तर हे शब्दप्रयोग व्यवहारात कविकल्पनेप्रमाणें फोल ठरतात. उभयतां वधुवरानी एकमेकांवर प्रेम करावे आणि एकत्र राहावें असा गांधर्वविधीचा उद्देश व अशा तऱ्हेनें राहिलेल्या जोडप्यास विवाहित स्त्रीपुरुषाची प्रतिष्ठा मिळत असे. पण आज जर असें प्रणयी जोडपे एकत्र संसार करूं लागलें तर कायद्याच्या दृष्टीने त्यास काडीचीहि प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावयाची नाहीं. त्यांची संततीहि अनौरस गणली जाईल आणि पुरुषाच्या मृत्यूनंतर त्याची मिळकत त्याचे भाऊबंद घेऊन जातील. तेव्हा प्रीतिविवाह याचा अर्थ इतकाच की, दोघांनी एकमेकाचे प्रेम संपादावे आणि त्यावर लग्नविधीचा शिक्कामोर्तब घेऊन सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवावी. खुद्द लग्नविधीत मुलीच्या संमतीचीच अपेक्षा ठेवली नाही तर त्यांत प्रीति-विवाहास अवसर तो कोठे असणार ?

ब्राह्मविधि—

ब्राह्मविधीचे वर्णन मनूने असे केले आहे की विद्या व सदाचार यानी युक्त अशा वराला बोलावून त्याला वस्त्रें, अलंकार द्यावयाचे व त्याची पूजा करून त्याला कन्येचें दान करावयाचे.

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मौ धर्मं प्रकीर्तितः ॥ —मनु. ३२७.

---

* गोजाबाई वि. श्री. शहाजीराव. १७ मुबई ११४.
‡ विश्वनाथ स्वामी वि. का. मु. अमाल. २४ मद्रास. लॉ. ज. २७१.
† भवानी वि. नारायणसिंग. ३ अलाहाबाद ७३८.

यांत दर्शविल्याप्रमाणें पित्यानें कन्येचें दान करावयाचें ही मुख्य कल्पना लग्नविधीत आहे. तेव्हां अर्थात् कन्येचा विचार घेण्याचें कारणच राहात नाहीं. हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें मुलीचें लग्न करणें अगर तिला अमुक एक स्थळी देणें हें तिच्या पालकांच्या मर्जीवर अवलंबून आहे व लग्नास मुलीची कबुली आहे की नाही याची खिसगणती करण्याचें कारण नाही असें विधान कायद्याचा अर्थ करतांना न्यायासनावरून करण्यांत येत असतें.* मुलीची संमति पूर्वीच्या काळी घेत असत. फार काय पण स्वतःच्या पतीची निवड करण्याची मोकळीक तिला वेदकाळी देण्यात आली होती. ऋग्वेदांत म्हटलें आहे .

भद्रा वधू भवति यत् सुपेशाः स्वयं स्वामित्रं वनुते जनेचित् ।

चांगली आणि रूपवती कन्या पुरुषांतून स्वतःच पतीची निवड करते. या वाक्यावरून तसें मानण्यास हरकत नाही. पूर्वीच्या काळीं वधूवर उभयता प्रौढ असत; त्यामुळें वडिलांनी कन्यादान केलें तरी उभयतांच्या प्रौढ वयांतच खरोखर विवाह होत असे, असें न्यायमूर्ति सदाशिव अय्यर यांचेंहि मत आहे.$ महाभारतकाली प्रौढ विवाहच रूढ होते याबद्दल भारताचार्य कै. चिंतामणराव वैद्य यांचेंहि मत स्पष्ट आहे. ते लिहितात‡ " अशा अनेक स्त्रियांच्या वर्णनावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, पूर्वकाळीं लग्नांत स्त्रिया पूर्ण वयांत आलेल्या असत. विवाहकाळीं वधू प्रौढ असून विवाहाच्या रात्रीच पतिपत्नीसमागम झाल्याचें वर्णन आहे." निबंधकारांनी घेतलेला महाभारताचा पाठ " त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां षोडशवार्षिकीम् " (तीस वर्षे वयाच्या पुरुषाने हृदयास आनंद देणारी सोळा वर्षांची कन्या वरावी) असा आहे. याशिवाय महाभारतांतील दुसरें एक वचन येथें विचारांत घेण्यासारखें आहे ' वयस्थां च महाप्राज्ञ कन्यामावोढुमर्हहि ' (वयात आलेल्या मुलीशी अर्थात् तरुण कन्येशीं विवाह करणें आयुष्यकर आहे) यांत ' वयः ' या शब्दाचा अर्थ पणांत आलेली असा घेणेंच योग्य आहे. जसें " वयस्थस्तरुणोयुवा. " पूर्वकाळीं अगदी महाभारतकालापर्यंत लहानपणी विवाह मुळींच होत नव्हते. पुरुषांचे बहुधा एकवीसपासून तीसवर्षपर्यंत व स्त्रियांचे पंधरा सोळा वर्षांचे सुमारास विवाह होत असत. महा-

---

* पुरुषोत्तमदास वि. पुरुषोत्तमदास. २१ मुंबई २३ (श्रा.म.१०–२७).

$ सतिरज्जु वि. व्यंकटस्वामी. ४० मद्रास ९२९.

‡ श्री महाभारत उपसंहार—पृ. २०९.

भारतकाळीं जी स्वयंवराची पद्धत होती त्यांतहि वधूनें वराची निवड करावयाचा हक्क कबूल करण्यांत आलेला होता. प्रौढ विवाहाची चाल मागें पडली व अर्भकांची लग्नें आईबाप लावू लागले. तेव्हां अर्थात् मुलीची संमतीच काय पण मुलाचीहि संमति घेण्याचें कारण उरलें नव्हतें. मुलीच्या संमतीची जरूरी राहिली नव्हती तरी वरपसंतीची जी भारी जबाबदारी धर्मशास्त्र-कारांनी तिच्या पित्यावर टाकली होती आणि त्यासाठी जे निरनिराळे नियम घालून दिले होते त्यावरूनच योग्य वर मुलीला मिळावा याबद्दलची जरूर ती खबरदारी घेण्यांत आली होती असें म्हणावें लागतें. उत्कृष्ट, सुस्वरूप व योग्य अशा वरास कन्या द्यावी. ऋतुमती कन्या आमरण पितृगृही राहिली तरी हरकत नाही, पण गुणहीन वराला तिला कदापि देऊं नका असा कडक निर्बंध शास्त्रकारांनी घालून दिलेला होता.

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ।। —मनु ९–८८.
काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनायकर्हिचित् ।। —मनु ९–८९

तसेंच कांही काही शारीरिक व्यंगें पुरुषास असली तर त्याला लग्न करतां यावयाचें नाही असे स्पष्ट ठरविण्यांत आले होतें. विष्णुस्मृतीत सागितले आहे की, कुबडे, खुजे, जन्मांध, नपुसक, लुले, भयंकर रोगाने पछाडलेले अशा पुरुषांनी आमरण व्रतस्थ राहावें आणि त्यांनी लग्ने करूं नयेत.

कुब्जवामनजात्यंधः क्लीबपीडार्त रोगिणाम् ।
व्रतचर्या भवेत्तेशां यावज्जीवमसंशयम् ।। —विष्णु.

वर जे गुणहीन पुरुष वर्ज्य करावेत असें सागितले आहे त्याचें स्पष्टीकरण करतांना नारद म्हणतो, "वेडा, ज्ञातिभ्रष्ट, नपुसक, कपाळकरंटा, बांधवांनीं टाकलेला, जुनाट रोगी व शरीरांत व्यंग असलेला असा वर निवडू नये."

उन्मत्तः पतितः क्लीबो दर्भगस्त्यक्तबांधवाः ।
कन्यादोषौचयौ पूर्वो एष दोष गणो वरे ।। —नारद.

आणि याच अर्थाचें कात्यायनाचेहि वचन आहे :

उन्मत्तः पतितः कुष्ठी षंढश्च वा सगोत्रजः ।
चक्षुः श्रोत्रविहीनश्च तथापस्मारदूषितः ।।—कात्यायन.

अशा कोणत्याहि तऱ्हेचा निर्बंध वरपसंतीच्या बाबतीत आज अस्तित्वांत नाही. निदान अशा निर्बंधाचें उल्लंघन झाले अगर वर दर्शविल्यापैकी एकाद्या व्यंगानें युक्त अशा अयोग्य वराशी कन्येचें लग्न झालें तर तें रद्द होऊ शकते असें कायद्याचें रक्षण नाही; उलट हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें एकवार लग्न झालें म्हणजे ते वज्रलेप असे मानण्यांत येतें. याची चर्चा पुढे योग्य स्थळी करण्यांत येईलच.

लग्नास मुलीची संमति—

लग्नासारख्या महत्त्वाच्या बाबतीत उभयतां वधूवराची संमति असणे अत्यंत जरूर आहे. लग्न म्हणजे पोरखेळ नव्हे, की ज्यात उभयतांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध एकत्र डांबून ठेवणें श्रेयस्कर होईल. लग्न हा एकादा करार अगर ठराव अशा हलक्या कोटीतला नसून संस्कार या पवित्र कोटीतला आहे, असे हिंदुधर्मशास्त्र बजावून सांगतें. पण वर वर्णन केलेली वस्तुस्थिति पाहतां संस्कार या भव्य नांवाखाली धर्मशास्त्र आमच्या विवाहसंस्थेची विटंबनाच करीत आहे, व ऐहिक सुखासाठी धडपडणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची वंचना करीत आहे असेच म्हणावे लागेल. दोन अनोळखी उतारू आगगाडीच्या डब्यांत त्यांच्या मर्जीविरुद्ध कोंबून बसविले तरी त्यांना थोडाच वेळ तशा अडचणीत काढावयाचा असतो. पण लग्नाच्या नावाखाली स्त्रीपुरुषाना एकत्र आणून आमरण त्याना संसारयात्रा करण्यास लावणाऱ्या विधीत उभयताची संमति घेण्याचे आवश्यक लक्षण नसेल तर त्याचा जीवनक्रम कितीसा सुखकर होईल? विशेषतः आमचा लग्नसंस्कार हा एकाद्या माणसानें केलेल्या कराराप्रमाणे मोडता येणारा नाही, तो एक अभेद्य संस्कार आहे असे बजावून सांगण्यात येते. तेव्हा करारापेक्षाहि त्याच्यात जास्त टिकाऊपणा येण्यास वधुवराची त्या विधीस संमति असावी; याशिवाय तो संबंध सुखकर होणार नाही पूर्वी-पेक्षा अलीकडील काळात या संमतीची जरूरी जास्त भासू लागली आहे. उभयता वधूवरे प्रौढ असतात, त्याच्या आकांक्षा आणि आवडीनिवडी बनलेल्या असतात, आणि लग्नसंस्थेकडेहि ते एका विशिष्ट आशेने पाहूं लागले आहेत. पूर्वीच्या काळी नवीन जरीची टोपी अगर परकर शिवण्याने होणारा आनंद हा बालवरवधूना लग्नापेक्षां वरच्या दर्जाचा वाटत असे व उभयता

परकरटोपीची जेवढी अधिक काळजी घेत असत तेवढी पति पत्नीची अगर पत्नी पतीची घेत नसत. लग्नसमारंभ हा आजच्या मौजीबंधनाच्या समारंभाप्रमाणे केवळ हौसेचा प्रकार म्हणून वडीलधारी मंडळी त्यात सामील होत, तर बालवधूवरे यांना तो समारंभ मौजेपेक्षां थोडाच उदात्त वाटत असेल? आजची समाजस्थिति पार बदलून गेली आहे. लहान पोराचा सांभाळ करणारी कुटुंबसंस्था ढासळून पडली आहे. त्यामुळे पतिपत्नी म्हणून एकत्र येणाऱ्या व्यक्तींचा सलोखा घडवून आणणारी परिस्थिति नाहीशी झाली आहे. अशा स्थितीत उभयतांच्या पसंतीनें केलेली लग्नेंहि खडतर ठरण्याचा प्रसंग; तर संमतीशिवाय घडवून आणलेले लग्नसंबंध दिवसेंदिवस कसे टिकणार? यावर कोणी असें म्हणेल की, संमतीशिवाय घडवून आणलेल्या लग्नाविरुद्ध स्त्रियांनी कोठे तक्रारी केल्या आहेत? त्याचें उत्तर अगदी सोपें आहे. बोलून दाखविलें तरच दुःख झालें असे थोडेच आहे ? तसें असेल तर सोशीक माणूस हा नेहमीच सुखी ठरेल. स्त्रियांनी आजवर सोशीकपणा दाखविला, पतिव्रताधर्माचे मूग गिळून त्यांनी आपली वैवाहिक दुःखें तोंडावाटे बाहेर पडू दिली नाहीत यावरून त्यांना दुःखे नाहीतच असें म्हणणें मुळीच योग्य नाही जुन्या वळणाची आणि जुन्या पिढीतील स्त्री पतिव्रताधर्माच्या दडपणाखाली दडपून गेलेली असल्याने खडतर वैवाहिक आयुष्याबद्दल ती दैवास हात लावून स्वस्थ बसेल. आजची तरुण पिढीतील जागृति स्त्रियांना आपली गाऱ्हाणी स्पष्टपणे जाहीर करण्यास स्फूर्ति देत आहे. पातिव्रत्य धर्माच्या कल्पनास केव्हांच मूठमाती मिळालेली आहे. अशा स्थितीत नशिबाला हात लावून त्यांनी स्वस्थ बसावे असे कसे होईल ? मुलीनाहि मुलांच्याप्रमाणे काही आकांक्षा असतात, काही भावना असतात. तेव्हा वरपसंतीच्या वेळी त्याचा विचार घेणें हें रास्त होणार आहे.

पूर्वीच्या काळी वरपरीक्षा फार कसोशीने होत असावी वरामध्ये कोणकोणते गुण असले पाहिजेत याची यादी वर नमूद केली आहे त्यावरून दिसून येईल की, बालविवाहाच्या अमदानीत कन्येच्या सुखाबद्दल योग्य ती खबरदारी शास्त्रकारांनी घेतलेली होती पण आज तसा कोणताच निर्बंध कायद्याने घातलेला नाही. पसंत केलेल्या वरांत एकच दोष काय, पण सर्व दोष एकाच वेळी असले आणि अशाशी तिचे लग्न लागलें तरी ते सर्वथैव कायदे-

शीर समजले जाते. फार काय पण असें लग्न रद्द करून घेण्याचा मार्गहि शास्त्रानें ठेविलेला नाहीं. खुद्द पिता मुलीच्या सुखासाठी जागरूक असणारा पाहिजे. तथापि द्रव्याच्या लोभाने अयोग्य वराला मुलगी देणारे पाषाणहृदयी बाप जर सांपडतात तर मग वडील हयात नसतील तेव्हां मुलीचे चुलते, मामा, भाऊ (सख्खे, चुलत, सावत्र) आणि इतर नातेवाईक मंडळी याच्यावर जेव्हा लग्नाची जबाबदारी येऊन पडते त्या वेळेस तिच्या भावी सौख्याची योग्य खबरदारी घेतली जाईलच अशी काय खात्री ? तिची जन्मदात्री माता, पण तिला मुलीच्या लग्नसंबंधात मत देण्याचा हक्क अत्यंत किमान असून तिचा दर्जा शेवटला आहे. दुसरें असे की, पालकाना प्रामाणिकपणें चांगले वाटणारें स्थळ मुलीला पसंत पडेल असे थोडेंच आहे ? आणि तिला पसंत नसतांहि पालकांनी आपल्या मर्जीप्रमाणे लग्न उरकून टाकावयाचें तर त्यांत मुलीला सुख लाभेल याची खात्री काय ? बदलत्या काळानें आणि बदललेल्या परिस्थितीने वैवाहिक सुखात नवीन अपेक्षाची व म्हणून नवीन निराशांची भर टाकलेली आहे. विवाहसंबंधांतील केवळ धार्मिक भावना नाहीशी होत चालली, प्रजोत्पादन हा त्यातला हेतु नाहीसा होऊं लागला, त्याबरोबर वैयक्तिक सुखाची आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याची कल्पनाहि फोफावू लागली आहे. केवळ शिक्षणाच्या कसोटीने वधूवरांतील गुणावगुण ठरवितां येण्या-सारखे नसतात, आणि सांस्कृतिक योग्यतेची अपेक्षा परस्पराच्या मनांत उत्पन्न झालेली आहे. अशा स्थितीत पति अपेक्षेप्रमाणे नसेल तर वरकरणी त्या स्त्रीचें वैवाहिक जीवन इतरेजनांना सुखी दिसले तरी तिच्या कष्टी जीव-नाची कल्पना तिलाच एकटीला असणार ! अशी विजोड जोडपी जोडण्यासाठीं आमचा लग्नसंस्कार अस्तित्वात आलेला नाही. धर्म, अर्थ, काम, फार काय पण मोक्ष दंपतीच्या आटोक्यांत आणून देणाऱ्या लग्नसंस्थेचे उदात्त स्वरूप कायम टिकवावयाचें असेल तर उभयतां वधूवरांना परस्परांना पसंत करण्याचा हक्क असला पाहिजे. आज मुलानी असा हक्क आपल्या आईबापाकडून हिसकावून घेतला आहे. मुलीनाच तो का असू नये ? नवऱ्याला पत्नी पसंत नसली तर तो दुसरे लग्न करतो. तशी मोकळीक पत्नीला नाही. म्हणून वरपसंतीच्या वेळी मुलीची संमति जरूर घेतली पाहिजे. इतर सर्व धर्मांत कन्येला वरपसंतीच्या बाबतीत संमति देण्याचा अधिकार आहे. शिक्षणानें

आणि संस्कृतीने मागासलेल्या मुसलमान लोकात सज्ञान स्थितीत वधूवरास आपापल्या लग्नास समति देतां येते पण अज्ञान मुलांमुलींची लग्ने त्यांच्या खुद्द बापानें अगर आजाने केलेली नसतील तर वयात येताच पतिपत्नीसमागम होण्यापूर्वी ते लग्न उभयता वधूवरांस मोडून टाकता येते. आपणाकडे ' सारडा अॅक्ट ' पास झाला तेव्हा अर्भकाची लग्ने लावण्याचा खटाटोप अनायासे बंद पडला. मुलीचें वय कायद्याच्या दृष्टीनें अज्ञानावस्थेत असले तरी तिच्या ठिकाणी आवडीनिवडी अगर आकांक्षा थोड्याफार प्रमाणात उत्पन्न झालेल्या असणारच. तेव्हां तिची समति मिळाली तरी पुष्कळशी विजोड जोडपी कमी होतील. तथापि कायदेशीर संमति देण्यासाठी वधूचे वय निदान सोळा वर्षांचें गणलें जावे. तेव्हा या बाबतीत अशी सूचना करणे अवश्य आहे की, लग्नास उभयता वधूवराची संमति अवश्य ठेवावी आणि अशी संमति देण्यासाठी उभयता वधूवरास अठरा वर्षांनंतर लायक म्हणून समजावे सोळापेक्षां खालच्या वयाच्या वधूवरातर्फे त्याचे पालक समति देण्यास समर्थ समजावेत, मात्र अठरा वर्षाच्या आत झालेला विवाह पतिपत्नीसमागम होण्यापूर्वी रद्द करण्याचा हक्क उभयताना असावा

अज्ञान वधूवराची लग्ने त्याच्या पालकानी केली आणि त्यात हरकत घेण्यासारखे काही नसले तर ती लग्ने कायम राहतीलच. मात्र अशा संबधात जर कांही वैगुण्य असेल तर वयात येताच लग्न रद्द करून घेण्याचा हक्क मुलींना असावा अशी महत्त्वाची सूचना तिच्या वैयक्तिक हक्काबद्दल करणे जरूर आहे. मात्र हा हक्क पतिपत्नीसमागम होण्यापूर्वी अमलात आणल्या-सच कायम समजावा अशी त्याला पुस्ती जोडणे जरूर वाटते मुलीच्या बापाला तिच्या लग्नासंबंधाने जी अनियंत्रित सत्ता कायद्याने दिलेली आहे, तीमुळे पैशाच्या लोभाने अयोग्य स्थळी मुलींना लोटून देणाऱ्या पित्यावर कायद्याचे कसलेच नियंत्रण राहात नाही. तथापि सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, पित्याला दिलेल्या या अधिकाराचा दुरुपयोग होण्याच्या वेळी त्याचे अपत्यप्रेम त्याच्या लोभाच्या आड आल्याशिवाय राहात नाही. लोभास वात्सल्यापुढे हार खावी लागल्यास नवल नाही. मुलीच्या बापाला जे अनियंत्रित अधिकार तेच पित्याच्या अभावी त्या मुलीच्या पालकाला मिळतात. कन्यादान करण्याच्या हक्काच्या निरनिराळ्या प्रती कायद्याने

लाविल्या आहेत. बापाच्या अभावी कन्यादान करण्याचा हक्क मुलीच्या आजास नतर बापाच्या कुळांतील पुरुपास व त्यानंतर मातेस असतो. अशी अधिकारपरंपरा शास्त्राने घालून दिलेली आहे. या परंपरेवरून असेंहि दिसून येईल की, जन्मदात्या आईला मुलीच्या लग्नाच्या संबंधात अगदी किमान दर्जा दिलेला आहे. याचा परिणाम असा होतो की, मुलीचे चुलते अगर इतर पुरुषनातेवाईक मुलीला वाटेल त्या स्थळी देऊन टाकतात. तिऱ्हाइतांना अशा मुलीच्या सुखदुःखाची कितीशी काळजी असणार ? आणि कायदा असें म्हणतो कीं, एकवार लग्न झालें म्हणजे तें अभेद्य. तेव्हां याचे परिणाम स्त्रियांना कोठवर सोसावे लागतात याची उदाहरणें समाजांत प्रत्यहीं दिसून येतात. मुलीच्या चुलत्यानें आईला न विचारता खुशाल एकाद्या नादान मुलाला अगर म्हाताऱ्या नवऱ्याला पुतणी देऊन टाकल्याची उदाहरणे पुष्कळांनी पाहिलीं असतील. अशा स्थितीत मुलीला अगर तिच्या आईला काहीच करतां येण्यासारखें नसतें. लग्नाचें निश्चित झाल्यानंतर लग्नविधि आपल्या शास्त्राप्रमाणे इतक्या झपाट्यानें उरकून घेतां येतो की, कोर्टाची मदत घेणेहि अशक्य होते. शिवाय सध्याची स्त्रियांची विपन्नावस्था पाहतां कोर्टकचेऱ्यांचा मार्ग मोकळा असूनहि त्यांना त्याचा फायदा घेतां येणार नाही. मुलीचें लग्न करण्याचा ज्याला अधिकार नाही अशा नातेवाइकानें तिचें लग्न केलें असले तरी ते रद्द होऊं शकत नाही. कारण शास्त्रानें घालून दिलेला कन्यादान अधिकाराचा क्रम हा आज्ञार्थी नसून केवळ ऐच्छिक आहे.* खुद्द कोर्टाचा हुकूम अमान्य करून घडवून आणलेले लग्न हें कोर्टानें वज्रलेप म्हणून ठरविलें आहे.‡ अशा स्थितीत केवढा भयंकर परिणाम ओढवतो याची वाचकांनी कल्पना करावी. सर्व आयुष्याचे सुखदुःख ज्या लग्नावर अवलंबून आहे त्या लग्नाच्या बाबतीत प्रत्यक्ष वधूची संमति घेतली जावी ही मागणी अत्यंत किमान म्हणून मानण्यास हरकत नाही.

लग्नास मुलीची संमति असावी, असे म्हणून स्वस्थ बसून चालावयाचें नाही. तर मुलीची संमति लग्नप्रसंगी घेतली नसेल तर झालेलें लग्न कितपत

---

* मूळचंद वि. भुदिया. २२ मुबई ८१२; खुशालचंद वि. बाई मणी. २१ मुबई २६७ वगैरे.

‡ बाई दिवाळी वि. बाई मोती. २२ मुबई ५०९.

ग्राह्य मानावें याविषयी विचार केला पाहिजे. वास्तविक ज्या लग्नास तिची संमति नसेल तें लग्न तिला टाळण्याचा हक्क असला पाहिजे. संस्कार म्हणून कितीहि जोराने लग्नाची थाळी पिटली तरी तत्त्वत: आणि वस्तुत: लग्नसंस्थेच्या बुडाशी वैवाहिक आयुष्य सुखदायक व्हावे हाच लौकिक विचार असतो. ऐहिक जीवनापेक्षां लग्नाचा पाया मोक्षाची आशा धरून रचावा असले एके काळचे विचार आज परिस्थितीनें वेडेपणाचे ठरतील. बुभुक्षिताने आपण 'उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म' असे सागणे जितके हास्यास्पद आहे तितकेंच लग्नविधीचा मोक्षाशी संबंध लावणें हास्यास्पद होईल. लग्नाचा उद्देश, त्याचे कार्य आणि त्यापासूनची अपेक्षा ही सर्व केवळ लौकिक आहेत; फार काय पण ऐहिक वैवाहिक जीवन सुखी व्हावे यापरता दुसरा उद्देश लग्न-संस्थेच्या बुडाशी नाही. पतिव्रताधर्माचे आणि मोक्षाचें खूळ धर्माभिमान्यानी आमच्या अडाणी स्त्रीवर्गाच्या मनांत जें पेरून ठेविले आहे, त्याला वार्षिक व्रतवैकल्याचें इतके पाणी पुरविलें जात आहे की, आज स्त्रीजीवनाचे सर्व क्षेत्र या केरकचऱ्यानें भरून गेलें आहे. आणि त्याच्या ठिकाणी दिसणारा भित्रेपणा, परावलंबीपणा, फाजील सहिष्णुता, फार काय पण पतीची आणि पत्नीची झालेली अधोगति ही त्याचीच फळे आहेत. तेव्हां ही भलतीच मोक्षाची कल्पना कुणीहि उराशी बाळगू नये. लग्न हा लौकिक संबंध आहे आणि इतर लौकिक संबंधांप्रमाणें त्यात निगडित होणाऱ्या स्त्रीपुरुषाची स्पष्ट संमति नसल्यास तो लग्नसंबंध त्यांच्यावर बंधनकारक होऊं नये असे म्हणणें भाग पडते. मुलगी सज्ञान असेल तर तिची संमति घेता येईल आणि तिच्यापुरतें हे म्हणणें बरोबर आहे; पण हिंदु लोक अर्भकाचीं लग्ने लावण्यास चटावलेले आहेत. ते आपली हौस पुरविल्याशिवाय राहणार नाहीत. शिवाय 'सारडा ॲक्ट' नें मुलीची लग्नवयोमर्यादा सज्ञानपणाच्या उंबरठ्याशी आणून सोडली नाही. तेव्हां अज्ञानावस्थेत मुलीची लग्ने त्याचे आईबाप व पालक हे करीत राहणारच. अज्ञानाच्या वतीने इतर लौकिक व्यवहारांत संमति देण्यास त्याचे वडील अगर पालक हे अधिकारी समजले जातात मात्र अज्ञानाच्या हितासाठीं तो व्यवहार नसेल तर अगर अज्ञानास तो मान्य नसेल तर वयांत येतांच त्याला तो रद्द करून घेतां येतो वयांत येताच जर त्याने

संमति दिली अगर कायम केला तर तो व्यवहार त्याला बंधनकारक होतो अशाच तऱ्हेची मोडवणूक मुलींना लग्नाचे बाबतींत मिळावी.

अपवाद—

अज्ञानावस्थेत झालेले लग्न मुलगी वयांत येतांच रद्द करूं शकेल या नियमाला एक अपवाद घालणें जरूर आहे. पतिपत्नीसमागम होण्यापूर्वी तिला तो हक्क बजावण्याची मोकळीक असावी. पतिपत्नीसमागम एकवार झाला म्हणजे तिचा तो हक्क नष्ट व्हावयास पाहिजे. कारण एक तर तिनें पालकाच्या कृत्यास स्वत:च्या कृतीनें संमति दर्शविली असे होईल, आणि दुसऱ्या तऱ्हेनें तिनें स्वत:स भलत्याच अडचणीत नेऊन टाकलें असें होईल. समागम झाल्यानंतर तिनें लग्न रद्द केलें तरी तिच्याशी पुन: लग्न करण्यास कोण तयार होणार ? बालविधवांचेहि पुर्नविवाह फारसे होत नाहीत; तर भ्रष्ट झालेलीचा विवाह कसा घडून येणार ?

अज्ञान स्थितींत माहेरीं राहण्याचा हक्क—

झालेले लग्न आपणास पसंत आहे की नाही हे जाहीर करण्याइतकी स्वतंत्रता तिला असली पाहिजे. म्हणजे अर्थात् वयांत येण्याच्या अगोदर तिला नवऱ्याचे घरी न राहण्याची मोकळीक असणे जरूर आहे. आज लग्न होताच तिचा पति तिचा पालक होतो आणि तिचें वय कितीहि लहान असो, तिने त्याच्यापाशी आणि त्याच्या आज्ञेंत राहावें असा कायद्याचा नियम आहे व या नियमाला कांही आळा घातला नाहीं तर मुलीला दिलेली संमतीची सवलत ही निष्फळ ठरेल. म्हणून तशी सवलत देणें जरूर आहे.

एकंदरीत संमतीबद्दलची सूचना अशी माडतां येईल की—

लग्नास मुलीची संमति असावी. ती अज्ञान असेल त्या वेळेस तिच्या वतीने तिचे पालक संमति देण्यास अधिकारी आहेत.

तिच्या संमतीवांचून झालेलें लग्न अगर तिच्या अज्ञानावस्थेत झालेले लग्न पतिपत्नीसमागम होण्यापूर्वी तिच्या मर्जीनुरूप तिला रद्द करण्याचा अधिकार असावा.

लग्नांत कपट, दगलबाजी अगर बळजबरी झालेली असेल तरीहि

तिला लग्न रद्द करण्याचा हक्क असावा. कपट यांत वराची जात, वय, ऐपत यांविषयी केलेलें असत्य विधान की ज्यावर विश्वास ठेवूनच लग्नसंबंध घडून आला अशा गोष्टींचाहि समावेश व्हावा. बळजबरी, दगलबाजी यांत मुलीच्या आईबापाची अगर पालकाची अगर तिची स्वतःची संमति मिळविण्यासाठी गैरवाजवी दाब वापरणें, लांचलुचपत देणें अगर देण्याचे कबूल करणें, अशांचा समावेश व्हावा.

प्रकरण ४ थें

घटस्फोट

सुवासिनीचे वैवाहिक हक्क—

लग्न हा एक संस्कार म्हणून समजला जातो, व तो एकाद्या करारा-प्रमाणें वाटेल तेव्हां बदलतां किंवा रद्द करितां येत नाही, असें हिंदुधर्मशास्त्र म्हणते. लग्न लागले की स्त्रीपुरुषाचा संबंध अभेद्य होतो. पति नपुंसक असो, पतित असो, बेपत्ता होवो, संन्यासी होवो, मारझोड करीत असो, पशु-वृत्तीचा असो, कोणत्याहि कारणामुळें एकवार झालेले लग्न रद्द होऊं शकत नाही व तिचा पति हयात आहे तोवर तिला दुसरे लग्न करितां येत नाही. तिनें लग्न केलेच तर ती गुन्हेगार ठरते आणि तिला शिक्षा होते. तिनें लग्न न करिता दुसऱ्या पुरुषाशी संबंध ठेविला तर त्या पुरुषास व्यभिचाराच्या गुन्ह्या-बद्दल शिक्षा होते. पति मारझोड करणारा असेल, दुष्ट असेल अगर अत्यंत नादान असेल तर प्रसंगविशेषी पत्नीला निराळें राहतां येतें व यालाच फारकत घेणे असें म्हणतात. लग्नानंतर पत्नीनें पतीच्या ताब्यांत आणि हुकुमांत राहिले पाहिजे. तिचा पालक नवरा होय. पत्नीला नवऱ्याच्या येथे मी राहात नाही असे म्हणतां येत नाही. नवऱ्यास तिला कबजांत घेण्याचा दावा करितां येतो व तिनें कोर्टाच्या हुकुमाप्रमाणें नवऱ्याच्या येथें जाण्याचे नाकारलें तर तिला दिवाणी तुरुंगांत पाठविण्याचा कोर्टास अधिकार आहे. आज घटस्फोट खालच्या जातीत रूढि म्हणून प्रचलित आहे कायद्यानें घटस्फोट मान्य केलेला नाही. घटस्फोटाची रूढि वरच्या जातीत मान्य नाहीं. आपणांस वरच्या दर्जाची जात म्हणवून घेण्यासाठी खालच्या जातीनीहि या बाबतीत पुष्कळच अनुकरण केलेलें आढळून येतें. पुनर्विवाह हाहि वरच्या जातीसच मान्य नाही. मराठ्यांच्यांत घटस्फोट अगर काडीमोड देण्याची वहिवाट आहे. पण छप्पन कुळांतले वरच्या दर्जाचे मराठे घटस्फोटाची व पुनर्विवाहाची चाल आमच्यांत नाहीं असें म्हणतात व त्याप्रमाणें वागतात. एकंदर हिंदुसमाज

घेतला तर तीन हिस्से जातीच्या लोकात घटस्फोट रूढ आहे. फक्त जेमतेम एक हिस्सा हिंदु लोकात काडीमोड नाही

घटस्फोट आणि फारकत—

वैवाहिक हक्काबद्दल विचार करण्याच्या अगोदर घटस्फोट आणि फारकत यातील फरक जाणणे जरूर आहे घटस्फोट म्हणजे ज्याला इंग्रजीत डायव्होर्स म्हणून म्हणतात तो यात स्त्रीपुरुषाचा विवाह रद्द होऊन त्या-उभयताना पुनर्लग्न करण्याची मुभा कायद्याने दिलेली असते; परंतु फारकत म्हणजे जिला इंग्रजीत ज्युडीशियल सेपरेशन म्हणून म्हणतात ते. त्या योगानें उभयतांतील पति-पत्नि हे नाते कायम राहूनहि त्याना काही वैवाहिक जबाबदाऱ्यांतून मुक्त करण्यात येतें. दोघाना एकत्र राहण्यास भाग पाडतां येत नाही. पत्नी फारकत घेतल्यानतर स्वतत्र निराळी राहू शकते व लग्नाची जबाबदारी तिच्याकडून पुरी करण्याचा हक्क तिच्या नवऱ्यास अंमलांत आणतां येत नाही फारकत मिळाल्यावरहि स्त्री त्या पुरुषाची पत्नी म्हणून कायम राहते व तिला तो अन्नवस्त्र देण्यास जबाबदार असतो. फारकत मिळाली म्हणजे लग्नसंबंध व पतिपत्नीचे नातें नष्ट होत नसल्यामुळे बायकोस दुसऱ्याशी लग्न करता येत नाही नवऱ्यास अनेक बायका करण्याचा जो हक्क कायद्याने दिला आहे त्या हक्काच्या जोरावर तो अनेक लग्नें करूं शकेल. घटस्फोट पतिपत्नीसंबधाचा छेद करितो, दोघानाहि दुसऱ्याच्या ह्यातीत पुनर्लग्न करण्याचा हक्क देतो पत्नी म्हणून पोसण्याची जबाबदारी अर्थात् घटस्फोटानंतर नवऱ्यावर राहात नाही. घटस्फोटाने तोडलेले नाते कायमचेच असतें. त्या उभयताना पतिपत्नी म्हणून पुन्हा एकत्र राहता येत नाही. पण फारकत मिळाल्यानंतरहि उभयताची मर्जी असेल अगर त्याच्यांतील बेबनांवाचें कारण नाहीसे झाले असेल तर पुन्हा पतिपत्नी म्हणून संसार करण्यास प्रत्यवाय नसतो

भेदाचें कारण—

फारकतीच्या मानानें घटस्फोट हा वैवाहिक दुःखावर जालीम उपाय समजला जातो. आणि असाध्य दुखणे असले तरच शेवटचे जालीम औषध

द्यावयाचे असा जो नियम आहे तोच घटस्फोटाच्या इलाजाबद्दल लागू पडण्या-सारखा आहे. वैवाहिक संबंधाच्या आड येणाऱ्या व कालांतरानेहि दूर न होणाऱ्या अडचणी अगर आपत्ति उत्पन्न झाल्या असतां घटस्फोटाची जरूरी उत्पन्न होते, तर कालांतराने दूर होणाऱ्या क्षणिक अगर क्षुल्लक अडचणी उपस्थित झाल्यास फारकतीचा उपाय अमलांत आणण्याची मोकळीक काय-द्याने ठेवलेली असते. वैवाहिक संबंध घडून येण्यासच कायदेशीर अडथळे, वैवाहिक जबाबदाऱ्या पुऱ्या करण्यास जरूर असलेल्या गुणाचा अभाव, अगर पुन्हां एकत्र संसार होणे अशक्य कोटीतले होईल, असे निर्वाणीचे प्रसंग जेव्हा उत्पन्न होतात त्या वेळेस घटस्फोटानें उभयतांना विवाहबंधनांतून मुक्त करण्यांत येतें. उदाहरणार्थ, वेड, क्लीबत्व व धर्मांतर या कारणांनी उभयतांना वैवाहिक जीवन अनिष्ट वाटत असेल तेव्हा असा संबंध मोडून टाकला तरच हितकर आहे. याच्या उलट जी कारणें क्षुल्लक आहेत, क्षणिक आहेत वा कालांतरानें नष्ट होणारीं आहेत अशी कारणे उत्पन्न झाली म्हणजे दोन भांड-णाऱ्या लहान मुलांना वडील माणसें जशी दोन्हीकडे बाजूस सारतात व कांही वेळ एकमेकांची गांठ पडू देत नाहीत, तसाच कायदाहि या असंतुष्ट पतिपत्नींना एकमेकांपासून कांहीं वेळ सोडवितो. उद्देश हाच की, पाहिजे तर त्यांनी ताळ्यावर येऊन सुखासमाधानाने पूर्ववत् एकत्र राहावें. उभयतांचें पटेनासे झालें म्हणजे वैरभाव विसरून जाण्यापुरती त्याना काही वेळ निरनिराळें ठेवण्याची सोय फारकतीच्या योगाने साधते व त्यांनी पुन्हां एकत्र संसार करण्यास कोणत्याहि तऱ्हेची आडकाठी कायद्याने ठेवलेली नाही. यावरून कायद्याला त्यांचें पुनर्मीलन होणें इष्ट; निदानपक्षी शक्य तरी वाटतें हें उघड आहे. फारकत आणि घटस्फोट यांच्यांतील भेद स्पष्ट करण्यासाठी आपण दाखला घेऊं. एकाद्या स्त्रीचा नवरा महाव्याधि वगैरे असाध्य रोगांनी पछाडलेला असेल तर पतिपत्नीत उत्पन्न होणारी असंतुष्टता ही पतीत असलेल्या वैगुण्यामुळेच उत्पन्न झालेली असते. आणि ही वैगुण्ये कालांतरानेंहि नाहींशी होणारी नाहीत. अशा स्थितीत त्या अभागी स्त्रीचें बलिदान करण्याऐवजी तिला घटस्फोटाची मोकळीक करून देणें हेच योग्य ठरतें. पण नवरा व्यसनी आहे, व्यभिचारी आहे, अगर मारझोड करणारा आहे, तर कालां-तरानें तो निवळेल असाहि संभव असतोच. तेव्हां या कारणांसाठीं त्याच्या

पत्नीस फारकत मिळविता येते. फारकत मिळविण्याची कारणे आणि घटस्फोट मिळविण्याची कारणें ही वर नमूद केलेल्या तत्त्वानुसार निरनिराळी ठरविण्यात आली असली तरी काही कारणं दोहोकडे सारखीच असतात. पतीची पशुता, निर्दयता अगर व्यभिचार हे दुर्गुण अशा तऱ्हेचेहि असू शकतील की जेणेंकरून तो पुन्हां ताळ्यावर येईल अशी आशासुद्धा पत्नीच्या मनांत शिल्लक राहिलेली नसेल. व तिला फारकतच काय पण घटस्फोटहि मागतां येईल. फारकत मिळवावयाची का घटस्फोट मिळवावयाचा हें परिस्थितीप्रमाणे जिनें तिनें ठरवावयाचे असतें. नवऱ्यापासून पोटगी घेऊन वेगळें राहून सबंध आयुष्य विधवेप्रमाणे घालविण्याची जिची इच्छा असेल ती फारकतच घेईल. पण जिला योग्य पुरुषाबरोबर पुन्हां लग्न करून संसार करण्याची इच्छा व शक्यता असेल तिला घटस्फोट करून घेणेच जास्त फायद्याचें आहे.

घटस्फोटाची आवश्यकता—

स्त्रीपुरुषांना विवाहबंधनांनी एकत्र निर्गडित करून ठेवणे हें जितके समाजरचनेच्या दृष्टीने आवश्यक आहे, तितकेंच काही कांही कारणांसाठी विवाहबंधनाची बेडी मोकळी करून उभयताना काही प्रसंगी ज्यांच्या त्यांच्या जबाबदाऱ्यांतून मुक्त करणें हे आवश्यक असतें. विवाहबंधने तोडून टाकणें हें कित्येक वेळी ती बंधने कायम ठेवण्यापेक्षां जास्त श्रेयस्कर असते. जिचें वैवाहिक आयुष्य नवऱ्याच्या नादानपणामुळें कमालीचे खडतर झालें आहे, नवऱ्यांतील व्यंगामुळें जिला पतिसुखाची आशाहि उरलेली नाही, अशा अभागी स्त्रीस त्या नरकवासांतून सोडविणें अधिक श्रेयस्कर की तिला तेथें पिचत ठेवणें अधिक श्रेयस्कर ? नाइलाजाने वाईट मार्गाकडे मनुष्य खेंचला जाईल अशा स्थितीत त्याला कायमचा डांबून ठेवणें हें सामाजिक नीतीच्या विरुद्ध आहे. लग्नाची कल्पनाच स्त्रीपुरुषाच्या ऐहिक सुखासाठी निर्माण झालेली आहे. पण प्रत्यक्ष अनुभवांत वैवाहिक सुखाऐवजी दुःखाचाच आणि निराशेचाच वांटा पदरी पडला तर ध्येयास विघातक म्हणून तत्त्वतः तो विवाह मोडून टाकण्याची सोडवणूक असली पाहिजे. अशी कोणतीहि सुखासाठीं निर्माण झालेली संस्था नाही की उच्च ध्येयाच्या नांवावर ती चौफेर दैन्य उधळीत कायमची राहूं शकली आहे. पुरुषांना असंख्य स्त्रिया करण्याचा

अधिकार हिंदुधर्मशास्त्रानें दिलेला आहे, तेव्हां घटस्फोटाच्या अभावाची जाचणूक त्यांना भासत नाही पाश्चात्य धर्मीयांप्रमाणे हिंदु पुरुषावर एक-पत्नीकत्व लादण्यांत आलें तर घटस्फोटाचा कायदा नको असे म्हणणारे पुरुष बोटावर मोजण्याइतके तरी निघतील का ? दैवाने दैत्याशी गाठी पडलेल्या दीन अबलांच्या भोंवती वैवाहिक बंधनाचा फास अडकून त्या ऐहिक सुखाच्या केवळ दर्शनाकरितां धापा टाकीत असताहि त्याच्या गळ्याभोवती पडलेला हा यमपाश जर कांही कारणामुळे सैल करता आला नाही तर प्राणिमात्रांचे हित साधण्याकरितां आपलें अस्तित्व आहे ही धर्मशास्त्राची उक्ति दर्पोक्तीच नव्हे काय ? प्राणिमात्रांचे ऐहिक सुख ज्याला साधत नाही त्या हिंदुधर्म-शास्त्राने पारलौकिक हित साधण्याचे आश्वासन देणे ही एक फसवणूक नव्हे काय ? हिंदुधर्मशास्त्रास घटस्फोट मान्य नाही हे मान्य केले तरी तेवढ्या-वरून त्याची आज जरूरी नाही असें म्हणता येईल काय ? आपण सभोवार नजर टाका. अशी कित्येक दुर्दैवी जोडपी आढळून येतील की, ज्याना घट-स्फोटाच्या योगाने मुक्त करून रौरवांतून सोडविणें अत्यंत जरूरीचें आहे असे आपणास वाटेल. हिंदुधर्मशास्त्रांत घटस्फोट एके काळी रूढ होता याबद्दल आम्ही पुढें लिहिणारच आहोत. पण आज तो असणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे एवढें मात्र खरे !

परिस्थितींतील फेरबदल—

समाजाची स्थिति पार बदलून गेली आहे आणि पूर्वीच्या समाजरचनेंत ज्या अडचणीची कल्पनाहि आली नसेल त्या आज प्रत्यक्ष अनुभवास येऊं लागल्या आहेत. कुटुबव्यवस्था विस्कळीत होऊं लागल्याबरोबर त्यांतील प्रत्येक घटक स्वतंत्र झाला. मुख्य कर्त्याचा त्याच्यावरचा पूर्वीचा दाब नाहीसा झाला आणि तो स्वैर बनला. त्याला स्वतःच्या एकट्याच्या सुखाची जास्त चटक लागू लागली. त्यामुळे पूर्वीच्या काळी मनासारखी बायको मिळाली नाही तरी खिन्न असलेल्या पुरुषाचे संसार होत असत; व त्याच्या बायकोचे आणि मुलांचें कुटुबांत पालनपोषण होत असे. त्याच्या उलट आज स्वतःच्या पसंतीने केलेली मनासारखी बायको आवडेनाशी झाली तर तिला घरात राहण्याचीहि सोय नसते. जुनी साधी राहणी सुटली, पुरुषांच्या आवडी-

निवडी भलत्याच थराला जाऊन पोहोचल्या, आणि त्या सर्व पत्नीकडून पुऱ्या पडणे शक्य नसल्यामुळे बेबनावाचे प्रसंग तितके अधिक उत्पन्न झाले. स्त्रियाच्या मनांत शिक्षणाबरोबर आत्मप्रतिष्ठेची जी जाणीव उत्पन्न झाली आहे तिज-मुळें पति हा परमेश्वर समजून त्याच्या गुलामगिरीत निमूटपणे दिवस काढ-ण्याची वृत्ति त्या झुगारून देऊं लागल्या आहेत. पतिव्रताधर्माला न्यायनीतीची कसोटी जेवढ्या कसोशीने आजतागायत पुरुष लावीत आले त्याच कसोटीने व तितक्याच कसोशीने आजची पतिव्रता पतिधर्माची परीक्षा करूं लागली आहे. सोशीकपणाचे मूग गिळून बसलेल्यांच्या मनात पतीच्या वर्तनाविषयी असंतोष नसतो असे थोडेच आहे? तिने तो बोलून दाखविला नाही तरी तिची एकादी फटकळ शेजारीण लेखिका वैवाहिक जीवनातील पुरुषाचे अत्याचार वर्तमानपत्राच्या चव्हाटयावर गोष्टीच्या रूपाने मांडतेच ना? आणि हे कशाचे द्योतक आहे? तर मुक्या स्त्रीजीवनास वाचा फुटल्याचेंच! धर्माची भीति नाहीशी झाली; पुरुषानीच धर्म सोडल्यावर स्त्रियानी तरी तो का पाळायचा? आणि कोणता पाळावयाचा? वैवाहिक संबधाच्या जबाबदाऱ्या झुगारून देण्यास पुरुषांना कधीच दिक्कत वाटली नाही, मग स्त्रियांनी तरी कां कचरावे? स्त्रीजात ही कमी प्रतीची अशी आजवरची जी नीति तिला शिक्षणात आणि कर्तबगारीत पुरुषाशी स्पर्धा करणाऱ्या स्त्रियांनी धक्का दिला आहे. स्त्रिया समान हक्क प्रस्थापित करूं लागल्या, अशा स्थितीत कमी दर्जाच्या कल्पनेवर उभारलेली पुरुषाची बेगडी सत्ता डळमळून पडली तर नवल काय? अमुक एक गोष्ट चांगली की वाईट हे पतीच्या आज्ञेवरून न ठरविता स्वत:च्या कल्पनेप्रमाणे न्यायनीतीची कसोटी लावून पारख करण्याची वाढती प्रवृत्ति चालू काळातील स्त्रियात दिसून येत आहे. तेव्हा आंधळा आज्ञाधारकपणा तरी किती दिवस टिकेल? जीवन-कलह तीव्र होऊं लागला, पोटापाण्यासाठी कुटुंबांतील कर्त्यावर अवलंबून राहणारे पुरुषच काय, परंतु पतीवर एके काळी पोटार्थिनी अवलंबून राहि-लेल्या पत्नीस आज उदरनिर्वाहासाठी स्वत: धडपड करावी लागते. अशा स्थितीत तिनें नवऱ्याच्या ताब्यांत तरी काय म्हणून राहावें? या यांत्रिक युगांतील सुखसोयी झपाट्याने वाढत आहेत त्याबरोबर कुटुंबावर पडणारा आर्थिक ताणहि सारखा वाढत आहे आणि आधुनिक राहण्याची पद्धति पाहिली

तर वैयक्तिक सुखाच्या कल्पनेची प्रमाणाबाहेर वाढ होत चालली आहे. आपलपोटे सुखार्थी पुरुष पत्नीच्या सुखाविषयी बेफिकीर झाले तर पत्नीनें तरी पतीची आस्था का म्हणून बाळगावयाची ? उदार मतांचा वारा जो विचारक्रांतीच्या वावटळी उठवीत आहे त्यानें स्त्रीपुरुषनीतिकल्पनांचे जीर्ण वृक्ष गदगदा हलवून स्त्रीविषयक जुन्या अनुदार कल्पनाचा पाचोळा खाली पाडून उधळून दिला आणि स्त्री ही उपभोग्य वस्तु ह्या कल्पनेचा आधारस्तंभ तर यापूर्वीच उपटून फेकून दिला आहे. विसंगत जोडपी एकमेकांपासून दूर होण्यासाठी विवाहरज्जूस हिसके देत आहेत. परिस्थिति अनुकूल नाही, समाजाची सहानुभूति नाही, कायद्याचे रक्षण नाहीं, रूढीत मार्ग नाहीं, म्हणन एकत्र जखडून ठेविलेले स्त्रीपुरुष सुखासमाधानांत आहेत असें मानणें हें वाजवी होईल का ? स्त्रियांची लग्नाविषयीची कल्पनाहि बदलली आहे. प्रजोत्पादन अगर आत्मरक्षण ही त्यांची लग्नाविषयीची कल्पना बदलत असून ऐहिक आयुष्यक्रमांत धर्मार्थकामाचे टिकाणी बरोबरीच्या नात्यानें वागणारा सखा म्हणजे पति या अपेक्षेनें पाहणारी आजची कुमारिका लग्नानंतर आपलें व्यक्तित्व सोडण्यास तयार नसते; आणि तिच्या अपेक्षेची निराशा होण्याचा प्रसंग अगर परिस्थिति उत्पन्न झाली तर लग्नसंस्काराच्या अभेद्यपणाचा बांध तिच्या प्रबळ इच्छाशक्तीचा कोंडमारा कितीसा करूं शकणार ? या एकंदर कारणांनी आज घटस्फोटाचा प्रश्न अत्यंत निकडीचा झालेला आहे.

घटस्फोट पूर्वीं रूढ होता—

हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें लग्न हा एक अभंग असा संस्कार आहे. एकवार झालेलें लग्न कधीहि कोणत्याहि कारणानें रद्द होऊं शकत नाही असा सध्यांचा नियम असला तरी पूर्वीच्या काळी पतीच्या हयातीत स्त्रीला पुनर्विवाह करण्याचा हक्क होता असें दिसतें. बऱ्याच ग्रंथकारांचाहि असाच अभिप्राय आहे; पण स्त्रियाच्या पावित्र्याबद्दलच्या कल्पनांनी पुनर्विवाहाच्या या चालीचें उच्चाटण केले. पुराणांतहि नलराजा बेपत्ता झाल्यावर दमयंतीनें पुन्हां स्वयंवर मांडिलें होतेंच ना ? बेपत्ता झालेला नवरा परत येण्यासाठीच तिनें स्वयंवर जाहीर केलें होतें. पुन्हां दुसरा नवरा करण्याची तिची इच्छाहि नव्हती असें कबूल केलें तरी बेपत्ता झालेल्या नवऱ्याच्या बायकोला पुन्हां

स्वयंवर मांडण्याचा हक्क त्या वेळेला असावाच. निदान पक्षी हे करणे गर्हणीय समजत नसत असा निष्कर्ष या दाखल्यावरून निघण्यासारखा आहे. दमयंतीच्या या वर्तणुकीस स्मृतिग्रंथात भरपूर आधार सापडतो. या दृष्टीने पाहता हिंदुधर्मशास्त्रांत एके काळी घटस्फोट रूढ होता असें म्हणावे लागेल. आणि घटस्फोट म्हणून पूर्वीचे लग्न मोडण्याचा विधि जरी प्राचीन काळी मोजक्या प्रसंगी अंमलात आणीत असत, तरी विवाहित स्त्रियांचा पुर्नविवाह मात्र सरसहा रूढ होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. अपात्र अशा वराला कन्या दिली असली तरी तिला परत घेऊन सत्पात्र वरास देण्याचा कन्येच्या बापाचा हक्क वर्णन केलेला आढळतो. वसिष्ठ स्मृतीत सांगितले आहे की, कुलहीन, शीलहीन, नपुसक, अपस्मारी, रोगी, बैरागी अगर सगोत्र अशा वराशी कन्येचा जर विवाह झाला असेल तर तिला परत आणावे.

कुलशीलविहीनस्य षंढादि पतितस्य च ।
अपस्मारी विधर्मस्य रोगिणा वेशधारिणाम् ।
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्राढां तथैव च ।। —वसिष्ठ.

संस्कृत श्लोकात 'दत्तामपि' याचा 'वाग्दत्ता' असा म्हणजे वाङ्निश्चय केला असेल तर असे मानून ह्या श्लोकातील मथितार्थावर एकाद्या शास्त्रीबुवाना बोळा फिरविता आला तरी कात्यायनाचे मत याविषयी स्पष्ट आहे. कात्यायन म्हणतो, वेडा, पतित, कोड फुटलेला, नपुसक, एकाच गोत्राचा, आंधळा, बहिरा, अपस्मारी हे सदोष वर होत. जर पति अन्य जातीचा असेल, पतित अगर पापी असेल, नपुसक, आंधळा अगर बहिरा असेल, गुलाम असेल, जुनाट रोगाने जर्जर असेल तर तिचे त्याच्याशी लग्न झालेले असले तरीसुद्धा तिच्या पित्याने तिला वस्त्रालंकाराने मंडित करून तिचे दुसऱ्या योग्य वराशी लग्न करून द्यावे.

उन्मत्तः पतित. कुष्टी षंढश्च वा सगोत्रज ।
चक्षुःश्रोतृविहीनस्य तथापस्मार दूषित. ।
वरदोषाः स्मृता ह्येते । ....
स तु यदन्यजातीय. पतितः क्लीब एव वा ।
विकर्मस्थ सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ।
ऊढापि देया साऽन्यस्मै सप्रावरणभूषणा ।।

कन्येच्या बापाचा अधिकार असा असे की अपात्र वर मिळाल्यास मुलीला परत घेऊन येण्यास आणि तिचें योग्य वराबरोबर लग्न लावून टाकण्यास तो मुखत्यार असे. दुसरें लग्न लावण्यापूर्वी पहिले लग्न यथाविधीनें नेहमीच रद्द करावे लागत नसावेंसे दिसतें. सध्याच्या काळी पतीच्या हयातीत स्त्रीला पुनर्लग्न करावयाचे असेल तर तिचे पहिलें लग्न कायद्याने रद्द झालेले असावें लागते. तसा काही निर्बंध पूर्वीच्या काळी असावा असे दिसत नाही. उलट पहिल्यापेक्षां दुसरा चांगला नवरा मुलगा जर आढळण्यांत आला तर त्यास तिला देऊन टाकण्याचा अधिकार पित्याला होता. याज्ञवल्क्य म्हणतात, कन्यादान एकदाच होते आणि त्यानंतर तिला घेऊन जाणारास चोर म्हणून शासन व्हावे. पण जर पूर्वीच्या वरापेक्षां अधिक गुणवान् वर आला तर दिलेली कन्याहि परत घ्यावी.

सकृत्प्रदीयते कन्या हरेस्तां चोरदण्डभाक् ।
दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयाचेद्वर आव्रजेत ॥ ––याज्ञवल्क्य.

यावरून असें म्हणण्यास बिलकूल हरकत नाही की स्मृतिकाली घटस्फोट अंमलात होता. निदानपक्षी अयोग्य वराशी गाठ पडलेल्या स्त्रियांना नवऱ्याच्या जिवंतपणी त्यास सोडून दुसऱ्या अनुरूप पुरुषाशी लग्न करण्याची मोकळीक होती.

पूर्वीच्या काळांतील घटस्फोटाचीं कारणें--

आता पूर्वी कोणकोणत्या कारणासाठी दुसरें लग्न करण्याचा हक्क पोचत होता ते पाहूं. गेल्या परिच्छेदांत वरांतील दोषाची यादी आलेलीच आहे. कुलहीनता, शीलहीनता, नपुंसकत्व, पतितत्व, अंधत्व, बधिरत्व, दास्यत्व, रोगीपणा, वगैरे दोष वरात असता तिला पुर्नविवाह करण्याचा हक्क वसिष्ठ आणि कात्यायन यानी दिला आहे, असा अभिप्राय नारदस्मृतीत व्यक्त केलेला आढळतो. नारद म्हणतो–वेडा, पतित, नपुसक, कपाळकरंटा, बाधवानी टाकलेला व कन्येने जे दोन दोष सांगितले, (जुनाट वाईट रोगानें जर्जर झालेला व व्यंग असलेला) त्यांनी युक्त असा वर दुर्गुणी समजावा. दोषरहित कन्येचा विवाह दुर्गुणी वराशी झाला व ज्याचे दुर्गुण मागाहून समजून आले अशा स्थितीत जर तिने होऊन परपुरुषाचा आश्रय

केलेला नसेल तर तसे करण्यास तिच्या नातेवाइकानी तिला प्रवृत्त करावे. तिला जर कोणी नात्याचें नसेल तर तिनें परपुरुषासमवेत इच्छेप्रमाणें राहण्यास जावें. पति बेपत्ता झाला, मेला, संन्यासी झाला, नपुसक असला, अगर पतित झालेला असला, तर या पांच प्रसंगी स्त्रियानी दुसरा नवरा करावा.

उन्मत्त. पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबांधव.।
कन्यादोषौ च यौ पूर्वे एष दोपगणो वरे।
अज्ञातदोषेणोढा या निर्दोषानान्यमाश्रिता।
बंधुभि साभियोक्तव्या निर्बंधु स्वयमाश्रयेत् ॥
नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ।
पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ —नारद

वसिष्ठाने नमूद केले आहे की, जी स्त्री नपुसक, पतित, वेडा अगर मृत पतीला सोडून दुसऱ्याशी लग्न करते ती 'पुनर्भूवा' समजली जावी

या वा क्लीबं पतितमुन्मत्तं वा भर्तारमुत्सृज्यान्यंपति
विन्दते मृते वा सा 'पुनर्भू.' भवति ॥ —वसिष्ठ.

देवल ऋषीनीहि घटस्फोटाबद्दल जो आपला अभिप्राय नमूद केला आहे, त्यात पचदोषाशिवायहि दुसरी अनेक कारणें दिली आहेत. ते म्हणतात. बेपत्ता झालेला, बैरागी, नपुसक, पतित, राजद्रोही अगर मृत, अशा पतीला त्याच्या स्त्रीने टाकून द्यावे. नवऱ्याच्या निधनानंतर अगर त्याच्या हयातीत तिला दुसरा पति करावयाचा असेल तर वंशक्षय होऊं न देण्यासाठी तिने तो करावा. नवरा प्रवासास गेला असल्यास ब्राह्मणाच्या स्त्रीने आठ वर्षापर्यंत वाट पाहावी. त्या मुदतीनंतर तिने दुसरा पति करावा. वंशवृद्धि होण्यासाठी स्त्रियानी असे वागलें पाहिजे अशी शास्त्राची आज्ञा असल्यामुळें दुसरा नवरा करण्यांत स्त्रियाना मुळीच पाप लागत नाही.

नष्टः प्रव्रजितः क्लीब. पतितो राजकिल्बषी।
लोकान्तरगतो वापि परित्यज्य पति स्त्रिया।
मृते भर्तरि जीवे वा विन्देतापरं पतिम्।
सन्तत्यनाशार्थाय न स्वातंत्र्यस्तु योषितः ॥
अष्टो वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम्।
अप्रसूता च चत्वारी ततोऽन्यं समाश्रयेत्।

प्रजाप्रवृत्तौ नारीणां वृत्तिरेषा प्रजापतेः ।
अतोऽन्यगमने स्त्रीणामेष दोषो न विद्यते ॥ —देवल.

यावरून निरनिराळ्या कारणांकरितां आणि निरनिराळ्या निमित्ता-वरून पूर्वीच्या काळी पहिल्या नवऱ्याच्या हयातीत दुसऱ्या पुरुषाबरोबर लग्न करून राहण्याचा स्त्रीला हक्क होता हें उघड दिसते. एकाद्या इमारतीला आग लागावी व त्यातून कांही जिनसा बाहेर काढतां आल्या म्हणून हाती लागाव्यात, पण किमती आणि भारी जड जिनसा आगीच्या मुखी पडाव्यात, तद्वतच अधोगतीच्या वणव्याने घेरलेल्या हिंदु संस्कृतीतील ज्या कांही चांगल्या गोष्टी नष्ट झाल्या, त्यातील घटस्फोटाच्या हक्काची किमती जिन्नस ही एक होती असें म्हणतां येईल. स्मृतिकालीन नीतितत्त्वे लुप्त झाली आणि ज्या रूढीला स्मृतिकारांनी फाजील महत्त्व दिले, त्याच रूढीने स्मृतिग्रंथांतील तीनचतुर्थांश चागल्या नीतितत्त्वांना हरताळ फासला. स्त्रियाना पुर्नविवा-हाचा हक्क नसणे हे एक उच्च वर्णीय संस्कृतीचे गमक होऊन बसलें. दु.खी सुवासिनीनाच काय पण विधवांनाहि पुर्नविवाह करण्याची बंदी ह्या रूढीने केली. विधवाचा पुर्नविवाह १८५७ सालच्या कायद्यानें कायदेशीर ठरला मात्र घटस्फोट अजून कायद्याला मान्य नाही

सांप्रतचा कायदा—

आजचा हिंदु कायदा काय आहे ते आपण पाहू. हिंदुधर्मशास्त्रा-प्रमाणे लग्नविधि हा करार नमून संस्कार आहे. आणि ह्या संस्कार शब्दाच्या पोतडीतून निरनिराळ्या प्रकारच्या उदार अनुदार कल्पनाचा बाजार शास्त्र-कारांनी बाहेर माडला. लग्नाच्या पावित्र्याचे वर्णन करण्यास संस्कार हा शब्द करार ह्या शब्दापेक्षा उच्च दर्जाचा खरा, पण सस्कार म्हटला की तो अभग असावयाचा आणि उभयताना तो रद्द करता यावयाचा नाही, हे जे एक उंटाचे पिल्लू त्या मयासुराच्या बाजारात शब्दछलाच्या जादुगाराने सोडून दिलें तेंच संस्काराच्या पवित्र विधीचे तुकडे पाडू लागलें. एकवार लग्न झाले मग ते कोणीहि केलेले असो, कसेहि झालेले असो, पतिपत्नी लग्न-विधीस लायक असोत वा नसोत, त्याना वैवाहिक सुख मिळणे शक्य असो अगर अशक्य असो, ते लग्न रद्द होत नाही असा हा आजचा कायदा आहे.

आणि ह्या भलत्याच अट्टाहासाला संस्काराच्या कल्पनेनें हात घातल्यामुळें आपली लग्नसंस्था ही खिळखिळी होऊन मोडून पडण्याच्या बेतांत आली आहे. पुरुषाना एकापेक्षा अनेक लग्ने करण्याचा हक्क ज्या आमच्या पवित्र व उदात्त लग्नसंस्काराने एका हातानें दिला आहे त्याच संस्काराने दुसऱ्या हातानें स्त्रियांपासून दुसरा पति करण्याचा त्याचा अधिकार हिसकून घेतला आहे; यामुळें घटस्फोटाची जरूरी पुरुषाच्यापेक्षा स्त्रियानाच जास्त भासते. बायको आवडत नाही एवढ्या क्षुल्लक कारणावरून तिच्या नवऱ्यास एकच काय पण एका मागून एक अशी अनेक लग्ने करण्याचा हक्क आहे, अशा स्थितीत वैवाहिक सुखाच्या आड येणाऱ्या पत्नीदोषामुळे तो दुसरे लग्न केल्याशिवाय थोडाच राहणार आहे ? घटस्फोटाचा अभाव स्त्रियाना किती जाचक आहे हे आपण पाहूं. नवरा नपुसक आहे अशा स्थितीतहि तिला लग्न रद्द करून दुसऱ्याशी पुन्हां लग्न करण्याचा हक्क असू नये हा केवढा वेडेपणा आहे ? एके काळी विवाहित स्त्रीला नवऱ्याव्यतिरिक्त इतर पुरुषाशी समागम करून प्रजोत्पत्ति करण्याची मोकळीक असे त्या वेळी नपुसकाशी झालेलें लग्न त्याच्या पत्नीस टाळण्याचें कारणच नव्हते ती नियोगाची चाल बद झाली तरी नपुसक पतीच्या पत्नीला घटस्फोटाची मोकळीक नसावी म्हणजे धर्मशास्त्राला घटस्फोटितेच्या उघड उघड प्रामाणिक पुनर्विवाहित जीवनापेक्षा तिचा गुप्त व्यभिचार समत आहे असेच नव्हे का ? बेपत्ता झालेल्या नवऱ्याच्या बायकोनें किती दिवस वाट पाहावी याचाहि नियम नाही एकादा मनुष्य फरारी झाला आहे आणि सात वर्षेपर्यंत निकटसबधी नातेवाइकाना त्याची खबर कळली नाही तर पुराव्याच्या कायद्याप्रमाणे तो मेला आहे असे अनुमान निघते. पण ह्या अनुमानावरून त्याच्या बायकोनें पुनर्विवाह केला तर तो चालणार नाही. तिने आजन्म त्याच्या नावावर विधवेप्रमाणे दिवस काढले पाहिजेत. नवरा मुसलमान झाला, किंवा ख्रिस्ती झाला व हिंदु धर्मातून पार उठला तरी हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे त्याच्या पत्नीचे त्याच्याशी झालेले लग्न हें तसेच कायम राहते. आता या कारणावरून तिला नवऱ्यापासून स्वतंत्र राहण्याचा हक्क मिळतो खरा, पण त्याच्या हयातीत दुसऱ्याशी लग्न करूं म्हटले तर आजचा कायदा तिला आडवा येईल. तिने आमरण सुवासिनी विधवेचें आयुष्य कंठिलें पाहिजे, ही आपत्ति केवढी भयंकर आहे ? वास्तविक

धर्मातून जो गृहस्थ उठला त्याची धर्माने उत्पन्न केलेली नातीगोती नाहीशी झाली पाहिजेत. नवरा वेडा असला तरी तिला लग्न रद्द करता येत नाही. कुष्टी अगर रोगी माणसाशी झालेले लग्नहि अभंगच ठरते. नवरा व्यसनी, दुर्गुणी, दुराचारी, निष्ठुर आणि पशुवृत्तीचा असला आणि बायकोच्या जीवितास धोका पोहोंचेल अशा रीतीने मारझोड करणारा असला तरी त्याच्या बायकोस त्याच्या मगरमिठीतून सुटून जाण्यास कसलाच मार्ग नाही आता या कारणांमुळे तिला वेगळे राहण्याचा हक्क कायद्याने दिलेला आहे; पण त्या हक्कावरच स्त्रियनीं संतुष्ट कां म्हणून राहावें ? विषयवासना ही क्षुधेइतकीच तीव्र असून मनुष्याच्या प्रेरक शक्तीची जननी आहे. बऱ्या वाईट गोष्टी, भयंकर घातपात, तसेंच मोठमोठे पराक्रम केवळ या विषयवासनेच्या नादी लागलेल्या सर्वसामान्य जनाकडून प्रत्यही घडत असतात. जीवंत मनुष्याच्या हाडामांसात विधात्यानें जें हे विषयवासनेचें बी रोविले आहे त्याला तृप्त न करिता करपून टाकण्याचा कार्यक्रम समाजरचनेच्या दृष्टीने अत्यंत घातक आहे. शारीरिक गरजा ज्या आहेत त्यांची मोजदाद घेऊनच मानवी नीतीची तत्त्वें घडवावी लागतात. मनुष्यमात्रास न पाळतां येणारे भलतेच नीतिनियम धर्मग्रंथाच्या पुस्तकांतून लिहून ठेविले तरी त्या नियमाचे पालन त्याचा भंग करण्यांतच होते. स्त्रियांना पुरुषाच्यापेक्षा आठपट काम आहे असे म्हणणारेच त्यांची उपासमार करण्यास प्रवृत्त होतात. स्त्रियांच्या मानाने पुरुषाला एक अष्टमाश काम तर त्याला सवलत अनंत स्त्रिया करण्याची. एकंदरीत स्त्रियांच्या दृष्टीनें घटस्फोटाचा अभाव हा अत्यंत जाचक असा नियम आहे लग्नाचा हेतु, प्रामाणिक वैवाहिक आयुष्यातर्गत विषयवासनेची तृप्ति करण्याचा असता त्याचाच जर दुष्काळ असेल तर संस्काराच्या पोकळ ढगांकडे पाहून सारा जन्म उपासमारीच्या फुफाट्यांत तडफडत काढावा असें म्हणणें कितीसें न्याय्य होईल ?

वेड---

आजच्या कायद्याप्रमाणें महत्त्वाच्या पतिदोषाना लग्नविधीत काय महत्त्व आहे तें आपण पाहूं. प्रथम आपण वेडाचा दाखला घेऊं. लग्नसंस्काराची जबाबदारी आपण स्वीकारून कन्यादान घेत आहोंत, इतकें समज-

ण्याची तरी पात्रता त्याच्या अंगी असली पाहिजे, हें उघड आहे. लग्नविधीच्या वैदिक मंत्रांवरून असें म्हणावें लागतें की, वैवाहिक जबाबदारीची त्याला नुसती कल्पना असून चालणार नाही, परंतु ती जबाबदारी स्वतःचे शिरावर घेतल्याची त्याला कबुली द्यावी लागते. वेडा हा कायद्याने संमति देण्यास नालायक ठरलेला आहे. तेव्हां तो जर क्षणिक टिकणारे करार करण्यास नालायक असतो तर तो लग्नाची भारी आणि कायम टिकणारी जबाबदारी पत्करण्यास लायक कसा ठरणार ? पण आज कायदा म्हणतो की, वेड्यास इतर ऐहिक व्यवहार करण्याची पात्रता नसली तरी त्यास लग्न करण्याचा अधिकार असून त्याच्याशी झालेले लग्न कायदेशीरच होय *

नपुंसकत्व—

तसेच नपुंसकाचे उदाहरण घेतले तरी प्रचलित कायद्याप्रमाणे नवरा नपुसक असला तरी त्याच्याशी लग्न रद्द होऊं शकत नाही.[१] वेडे, नपुसक अशांची जर ही गति तर पतित, भ्रष्ट, रोगी, व्याधिष्ट अशांशी झालेले लग्न थोडेच रद्द होणार आहे ? टीकाकारांच्या मताने वेडा, नपुसक अगर इतर दोषांनी युक्त अशा पतीच्या पत्नीस दुसऱ्यापासून पुत्र उत्पन्न करण्याची मोकळीक असल्याने अशा झालेल्या संततीस कुटुंबाच्या मिळकतीत भाग मिळू शकतो. जीमूतवाहन, मिताक्षरा, विविधचिंतामणि, व्यवहारमयूख, स्मृतिचंद्रिका इत्यादि टीकाकारांचें असे मत आहे परंतु लग्न कायदेशीर होते की नाही आणि वैवाहिक जबाबदारी पार पाडण्याची शक्ति पतीच्या ठिकाणी आहे किंवा नाही याचा विचार न करतां त्याच्या बायकोस झालेल्या मुलांस भाग मिळू शकतो, या आधारावर असल्या लग्नांचे समर्थन कसें करतां येईल ? पूर्वी नियोगाची (स्त्रियांनी परपुरुषाकडून संतति उत्पन्न करण्याची) पद्धति अंमलांत होती त्या वेळी कदाचित् या नियमाचे समर्थन होण्यासारखें होतें. तरीसुद्धां या नियमाचे प्रतिपालन अनीतिमूलक अशा व्यभिचाराच्या तत्त्वामुळे होत असे; ही गोष्ट त्या नियमांसहि कमीपणा आणणारी आहे. कलि-

* दाहीचरण मित्र वि. राधाचरण मित्र २ मो. ९९; नंदलाल वि. तापीदास १ मो. २८७; मधुसूदन वि. जबुदचन्द्र ३ वी. री. १९४.

१. पुरुषोत्तमदास वि. बाई मोती. २१ मुंबई ६१०.

युगांत नियोग वर्ज्य आहे तरी नियोगपद्धतीच्या आधारावर अवलंबून असलेले विवाह आजहि कायदेशीर होतात हें केवढें आश्चर्य आहे ? याशिवाय जास्त काय म्हणणार ? आंधळे, बहिरे, मुके, कुत्सित, रोगी यांना लग्नसंस्कारांत भाग घेतां येत नाही; अर्थात् अशाशी झालेलें लग्न आपोआप निरर्थक ठरत असे. आजचा कायदा अशाच सर्व दोषयुक्त नवऱ्यांना लग्नाचा अधिकार देतो आणि त्यांच्याशी झालेलें लग्न अभेद्य ठरवितो.[१]

लग्नसंस्थेच्या मुळावर कुऱ्हाडीचा घाव

लग्न वैवाहिक सुखाकरितां करावयाचें तर त्यात दोघेहि वैवाहिक जबाबदाऱ्या पुऱ्या पाडण्यास शरीरप्रकृतीनें योग्य असले पाहिजेत. अर्थात् नपुसकास लग्नाचा अधिकार असतां कामा नये आणि त्याच्याशी झालेलें लग्न हें लग्नच म्हणून समजतां कामा नये. नपुंसकाशी झालेलें लग्न कायदेशीर धरले जाते.[२] वास्तविक असे म्हणणे म्हणजे लग्नाच्या मूलभूत कल्पनेचा उपहास करणे होय. विषयवासना तृप्त करण्याचा हेतु लग्नसंस्थेच्या बुडाशी आहे ही गोष्ट लपविण्यांत अर्थ नाही. लग्नसंस्थेची उत्पत्तिच मुळी स्त्रीपुरुषाच्या स्वैराचारास एकाकी संबंधाचा व्यवस्थित मार्ग आखून देण्यासाठी आणि त्या मार्गानेच स्त्रीपुरुषाच्या विषयवासनेची तृप्ति करण्यासाठी झालेली आहे. श्वेतकेतु अगर सत्यकाम जाबाल यांपैकी कोणाचीहि कथा घेतली तरी त्यातून हेंच तत्त्व निघेल. असे असता संस्काराचा डांगोरा मोठमोठ्याने पिटून वैवाहिक सुखास अंतरलेल्या दीन अबलांचा आक्रोश त्याच्या आवाजापुढे दुसऱ्यास ऐकू जाऊं दिला नाही तरी त्यांच्या तळतळाटाने काळवंडलेला लग्नसंस्कार आणखी किती दिवस टिकाव धरील ?

धर्मांतर—

धर्मांतराबद्दल तोच निर्दय नियम अंमलात आहे. धर्मांतराने लग्नबंधन तुटत नाही. पतिपत्नीपैकी कोणी धर्मांतर केले, मुसलमानी धर्म स्वीकारला

१. बाई भूषण वि. भिका कल्याणजी. ५ मु. हा. री. २०९.
२. पुरुषोत्तमदास वि. बाई मोती. २१ मुंबई ६१०.

तरी त्यांचें लग्न रद्द होत नाहीं, असें आजचा कायदा बजावून सांगतो.[१] तसेंच जातीतून तो पतित झाला तरीसुद्धा त्याचें झालेले लग्न रद्द समजले जात नाही.[२] मुसलमान अगर ख्रिस्ती झालेल्या गृहस्थाला आपल्या नाखुष हिंदु पत्नीला लग्नबंधनाच्या फासानें परधर्मात खेंचून नेतां यावे, निदान पक्षी निराशेच्या खुटास उपाशी डांबून ठेवतां यावें ही केवढी धर्माची अधोगति आहे! ज्या हिंदु धर्मामुळे पतिपत्नी असे वैयक्तिक हक्क उत्पन्न झाले, तो धर्मच त्याने झुगारून दिला तर अर्थात् पूर्वीचीं बंधनेंहि आपोआप झुगारून दिल्यासारखीच होत नाहीत काय? आणि मग पतिपत्नीसंबंध तरी शिल्लक कसा राहतो? त्यानें जो परधर्म स्वीकारला त्या धर्मातील कायद्याप्रमाणें तो वागण्यास बाधलेला आहे. थोडक्यांत म्हणजे त्याचे वैयक्तिक हक्क आणि जबाबदाऱ्या नवीन पत्करलेल्या धर्माप्रमाणें निश्चित होतात. पण या तत्त्वावाहि सरळ फायदा आमचे हिंदुधर्मशास्त्र परधर्मांत गेलेल्यांच्या बायकाना घेऊं देत नाही. एकादा मनुष्य ख्रिस्ती झाला तर त्याला एकीच्या हयातीत दुसरे लग्न करतां यावयाचें नाहीं; अगर बायकोचा त्याग, छळ हेहि करता यावयाचे नाही. तसें त्याच्या हातून झालें तर त्याच्या ख्रिस्ती बायकोस ताबडतोब घटस्फोट मागतां येईल. तो मुसलमान झाला असे आपण मानले तरी चारापेक्षा जास्त बायका त्याला करतां यावयाच्या नाहीत. परंतु ह्या एकाहि अटीचा फायदा त्याच्या पूर्वीच्या हिंदु बायकोस घेतां येत नाही व तिला झालेले लग्न रद्द करतां येत नाही. कारण काय, तर आमचा लग्नसंस्कार अभंग अगर अभेद्य होय. परधर्मात असेंहि कोठें तत्त्व नमूद केलेले नाही की धर्मांतर केले तरी पूर्वीचे हितसंबंध कायम राहतात. फक्त आमच्याच वेडचा हिंदुधर्मशास्त्रांत हें तत्त्व अभेद्य संस्काराच्या आश्रयानें शिरले आहे. परधर्मीयांचे हिंदुसमाजावर आणि संस्कृतीवर जोराचे हल्ले चढत आहेत, अशा स्थितीत लग्नबंधनें कायम ठेवणें म्हणजे गायीचें दावें आपल्या हाताने कसायाच्या हाती देण्यासारखें आहे.

---

१. सुंदरी वि. पीतांबर. ३२ कलकत्ता ८७१.

२. गव्हर्नमेंट ऑफ बाँबे वि. गंगा. ४ मु. ३३०. सरुडतर वि. फातमाबाई. २६ म. ला. ज. २६०.

सगोत्र: सपिंड---

सगोत्र वधूवरांचा विवाह हिंदु कायद्याप्रमाणें होत नाही. यद्यपि असा विवाह चुकून झाला तर कन्येचें पुनर्लग्न करून देण्याची मोकळीक असे. वसिष्ठानेंच सांगितले आहे की, सगोत्र वराशीं कन्येचा विवाह झाला असेल तर तिला दुसऱ्या वरास देऊन टाकावी.* आजच्या कायद्याला पतीच्या हयातीत विवाहित स्त्रीचे पुनर्लग्न कबूल नाही. तेव्हा अर्थात् सगोत्री झालेले लग्नहि रद्द होऊं शकत नाही. बरे, कायद्याच्या दृष्टीनें हें लग्न कायदेशीरहि ठरत नाही. सगोत्र पत्नी ही भगिनीप्रमाणें होय. तिचा पत्नी म्हणून स्वीकार करतां येत नाही म्हणजे ती पत्नी होऊं शकत नाहीं. अशा पत्नीपासून झालेली संतति ही अनौरस ठरते व त्यांना वारसाई हक्कानें मिळकत मिळत नाही. हा एक प्रकारचा अन्यायच आहे. लग्न लावणाऱ्या आईबापांच्या अगर पालकांच्या हलगर्जीपणामुळे सगोत्र अगर सपिंड विवाह झाला तर त्याबद्दल विवाहित स्त्रीवर केवढा अनर्थ कोसळतो ? वास्तविक सगोत्र विवाह जर कायदेशीर नाही तर तो रद्दच समजला पाहिजे.

स्त्रियांनाच याचा खास जरूरी—

वर नमूद केलेल्या आपत्तीत घटस्फोट स्त्रियांना घेता यावा याचें एक मुख्य कारण आहे. विवाहित स्त्रीस नवऱ्याच्या हयातीत दुसऱ्या पुरुषाशी लग्न लावतां येत नाहीं. असें लग्न तिनें केलें अगर केल्याचें उघडकीस आले तर फौजदारी कायद्याप्रमाणें तिला व तिच्याशी लग्न लावणाऱ्याला कैदेची शिक्षा होते. पुरुषास हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें एकापेक्षां अनेक लग्ने करण्याची मोकळीक आहे, तेव्हां त्याला घटस्फोटाच्या अभावाची आंच लागण्यासारखी नसते. बरे स्त्रीनें, परपुरुषाशी लग्न न लावितां तसेंच राहावयाचें म्हटलें तरी विवाहित स्त्रीशीं प्रेमसंबंध ठेवणाऱ्या पुरुषाला व्यभिचाराच्या आरोपाखाली शिक्षा होते. आई घरांत जेवायला घालीत नाही, बाप बाहेर भीक मागू देत नाही, अशा प्रकारचा दुहेरी कोलदांडा आपद्ग्रस्त विवाहित स्त्रियांना कायद्यानें टाकलेला असतो.

---

* दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्राणां तथैवच। —वसिष्ठ.

व्यभिचार

लग्नविधीचे पावित्र्य स्त्रीपुरुषाच्या एकाकी संबंधावर अवलंबून आहे. हा एकाकी संबधाचा निर्बंध पति अगर पत्नी या उभयताना सारख्या तऱ्हेने घातलेला असला तरच त्याची किमत परंतु हा एकाकी संबंध हिंदु-धर्मशास्त्रास फक्त स्त्रियाच्या बाबतीपुरताच मान्य आहे विवाहित स्त्रीला नवऱ्याच्या हयातीत दुसरें लग्न करता यावयाचें नाही, तसाच परपुरुषाशी प्रेमसंबंध ठेवता यावयाचा नाही असा कडक निर्बंध पुरुषाच्यासाठी मात्र नाही पुरुषाला पहिल्या पत्नीच्या हयातीत अनेक लग्ने एका पाठोपाठ करिता येतात. इतकेच काय, पण त्याला बेफाम व्यभिचाराच्या चिखलात मनमुराद लोळता येते. आणि या सवलतीचा फायदा पुरुषवर्ग आमच्या पवित्र संस्काराच्या छायेखाली बसून यथेच्छ घेत आहे एकाकी संबंधाची पवित्र कल्पना लग्नविधीच्या बुडाशी असली पाहिजे असा सर्व सुधारलेल्या धर्माचा उद्देश आहे. या तत्त्वाची कसोटी आमच्या लग्नसंस्कारास लाविल्यास त्याला पवित्रतेचें स्तोम मिरविता येईल काय ? ख्रिश्चन धर्मानें घटस्फोट मान्य केला त्याबरोबर पाश्चात्य राष्ट्रांत अनीतीचा वर्षाव झाला आहे, असा आपण घटस्फोटाच्या विरुद्ध नेहमीचा एक मुद्दा मांडीत असतो. पण ख्रिश्चन धर्मालाहि एकाकी संबंध हाच मान्य असून त्या संबधाच्या बाहेरच स्वैराचार हा व्यभिचार गणला जातो. त्यांच्याकडची लग्ने थोडा वेळ टिकणारीं असतील, घटस्फोटाच्या सवलतीचा फायदा बारीकसारीक कारणां-वरून घेण्याची प्रत्येकाची इच्छा असेल, परंतु एक गोष्ट कबूल करावी लागेल की, विवाहित स्थितीत उभयतांना एकाकी संबंधाचा निर्बंध घातलेला असतो. पत्नीनें परपुरुषाशी संबंध ठेविला तर ते कायद्याने जितके आक्षेपार्ह समजले जातें, तितकेंच पुरुषाने परस्त्रीशी संबंध ठेविला तर तें त्याचे करणें गर्हणीय समजलें जातें. दोघाचे पूर्वचरित्र काहीहि असो, पुढील बेतहि कांही असोत, पण पतिपत्नी म्हणून विवाहित स्थितीत ते एकत्र राहात आहेत तोवर उभय-तांना प्रामाणिकपणानें राहण्याचा दंडक कायद्यानें घातलेला आहे. या नियमाचें पालन कितपत होतें याचा कीस काढीत बसण्यांत अर्थ नाही. सांग-ण्याचा मुद्दा इतकाच की, पाश्चिमात्यांची लग्नसंस्था ही वस्तुतः आणि तत्त्वतः आमच्या लग्नसंस्कारापेक्षां खात्रीनें अधिक वंदनीय आहे. कायद्यानेंच स्त्री-

पुरुषांच्या हक्कात पक्षभेद केला आहे त्यांपैकी पुरुषास व्यभिचार करण्यास व इतर लग्नें करण्यास आडकाठी नाही, अशा समाजाची नीतिमत्ता कोणत्या प्रकारची असेल ? आणि असा पक्षपाती धर्म डोक्यावर घेऊन नाचणाऱ्या आम्हा हिंदु लोकाना परकीयाची टवाळी करण्याचा तरी काय हक्क पोहोचतो ? पुरुषाच्या स्वैर वर्तनावर फक्त फौजदारी कायद्याचे एकच नियंत्रण आहे आणि तें असे की त्याने नवऱ्याच्या बायकोशी संबंध ठेविल्यास त्याला शिक्षा होते. नवऱ्याची बायको कोणास म्हणावे याबद्दल निर्णय होऊन चुकले आहेत व त्याचा अर्थ असा की जिवंत असलेल्या नवऱ्याची बायको. जिचें लग्न झाले नाही अशी कुमारिका कोणाचीच बायको नाही, जिचा नवरा वारला आहे, अशी विधवाहि पण त्या व्याख्येंत येऊं शकत नाही. म्हणजे विवाहित पुरुषाने कुमारिका आणि विधवा याच्याशी स्वैर वर्तन केलें तरी कायद्याने त्याला मुळीच आडकाठी नाही. दुसऱ्या विवाहित स्त्रीशी त्यानें गैर वर्तन केले तरी त्याला न्यायासनापुढें ओढण्याचा हक्क त्या स्त्रीच्या नवऱ्यास दिलेला असतो आणि त्यानें त्याच्या वर्तनाकडे कानाडोळा केला तर त्याला कसलीच आडकाठी नाही. त्याच्या पत्नीस त्याच्या दुराचारास आळा घालतां येत नाही, अगर लग्न रद्द करून घेता येत नाही. वैवाहिक पावित्र्य ही अशी कांही चीज आहे की त्याला परस्थाचा चुकून विटाळ झाला आहे असा नुसता संशय-देखील उभयतांपैकी कोणा एकाद्याच्या मनात उत्पन्न झाला, तर तें संशय-पिशाच्च नंदनवनाचे स्मशान बनविते. पत्नी व्यभिचारी असेल अशा वेळी पतीचें माथे भणाणून जाईल, तितक्याच तीव्रतेनें पति व्यभिचारी असेल तर त्यांच्यांतील सलोखा नष्ट होऊन दिवसेंदिवस वितुष्ट वाढत जाणार. अशा स्थितीत दुराचारी माणसापासून आपणांस सोडवून घेण्याचा हक्क त्यांना असावा. निदान पक्षी सध्यांच्या परिस्थितीत व्यभिचारी नवऱ्यापासून काडीमोड करून घेण्याचा हक्क स्त्रियांना असावा, हे उघड आहे. व्यभिचारी वर्तनाचा मक्ता पुरुषांना हिंदुधर्मशास्त्रानें दिलेला आहे. तो त्यांचा एक हक्क आहे असें तरी कोणी पुराणाभिमानी म्हणत नाहीत हे भाग्यच आहे. वास्तविक त्यांनी वहिवाटीचा हक्क सांगितला तर हजारों वर्षे चालत आलेल्या रूढीचा त्यांच्या म्हणण्यास पाठिंबा मिळेल.

निर्दयता--

याशिवाय पशुवृत्ति आणि छळ करणाऱ्या पुरुषापासून बायकांना कांही कमी यातना भोगाव्या लागत नाहीत ! मारझोड करणे, शिवीगाळ करणें, उपाशी ठेवणें, इत्यादि छळणुकीच्या प्रकाराची उजळणी बऱ्याच ठिकाणी नेहमी चाललेली आपण पाहतो. कित्येक वेळेला या छळणुकीचे शेवट खून अगर आत्महत्या यानी झालेले आहेत जगांत प्राणाइतकी प्रिय वस्तु दुसरी कोणतीच नाही प्राणावर बेतेल अशा शारीरिक यातना सहन करणे म्हणजे मनुष्याच्या सहनशीलतेची मर्यादा गाठणे होय आणि ही सहन-शीलतेची मर्यादा हिंदु स्त्रियाच्या इतकी कोणीच नेकीनें आजवर गाठलेली नाही हें खरे आहे. पण अशा दुर्धर क्लेशातून त्याना सोडविण्याचा मार्ग असावा की नसावा याचा विचार सहृदयतेने आणि न्यायाने केला पाहिजे नवरा क्रूरकर्मी असेल, निष्ठुर असेल, फार काय पण बायकोच्या जिवावर उठलेला असेल, तर तशा पुरुषाशी तिचा लग्नसंबंध चालू ठेवणे हे केव्हांहि न्याय्य होणार नाही. ज्याला दयामाया नाही, पत्नी म्हणून नव्हे पण एक मानवी प्राणी म्हणूनसुद्धां बायकोच्या जिवाची वा देहाची जो पर्वा करीत नाही, अशा नरपशूच्या तावडीतून स्त्रियाना सोडविणे हे श्रेयस्कर, की त्याना त्याच्या रौरवात पिचत ठेवणें चांगले ? नवरा बायकोला मारूं लागला तर तिसरा माणूस मध्ये पडण्यास धजत नाही. शिवाय बऱ्याच वेळी त्यांची मारझोड एकांतातच होते जेवढे म्हणून नवऱ्यांनी बायकांचे खून केलेले आहेत, त्यातले शेंकडा ९० एकातात झालेले आहेत. तेव्हा मारझोड होत असतां तिचा शेवट खुनात होईतोंपर्यंत बायकोला दुसऱ्या कोणाची मदत मिळणेहि अशक्य असते. तेव्हां अशा बिकट परिस्थितीत त्यानी हातावर शिर घेऊन नांदावे पण त्या नराधमापासून लग्नसंबध तोडून त्याना मोकळें होता येऊं नये असे बजावून सागणारे आमचे हिदुधर्मशास्त्र शीलवान हिंदूच्यासाठी लिहिलेला धर्मग्रंथ नसून कसाईखान्याच्या नियमांचे पुस्तक आहे असेंच म्हणावें लागेल. मुक्या जनावरांची पाहिजे तर कत्तल करावी पण त्यांचे जिवंतपणी हालहाल करता कामा नये, असा कायद्यानें निर्बंध घातलेला आहे. तेवढासुद्धां निर्बंध हिंदु नवऱ्यावर घातलेला नाही. याचप्रमाणें नवरा अघोर-कर्मी असेल अगर पशुवृत्ति असेल किंवा मद्यादि व्यसनांनी बेहोष झालेला

असेल तर तो आपल्या बायकोची जी विटंबना करतो ती पाहणारासहि पाहवत नाही, तर सोसणाऱ्यास कशी सहन होत असेल याची कल्पनाच करावी ! अशा पुरुषाशीं सत्त्वशील स्त्रियांनी कायमचे चिकटून राहणे म्हणजे त्यांनी स्वतःची अधोगति करून घेण्यासारखे आहे. पति हा परमेश्वर खरा; पण देव झाला म्हणून ज्याच्या त्याच्या दर्जाप्रमाणेंच त्याची पूजा होते ना ? आणि चांभाराच्या देवाला खेटरांची पूजा ही म्हण तरी त्याचेंच द्योतक नव्हे कां ? पति हा वंदनीय असेल तरच तो परमेश्वर. तो जर साध्या माणुसकीलाहि विसरला असेल तर अशा राक्षसाला परमेश्वर कसे म्हणतां येईल ? आणि त्या राक्षसापासून सुटका करून घेणे हे केव्हांहि शास्त्रसंमतच ठरेल.

निरर्थक लग्न—

वर केलेल्या विवेचनाच्या धोरणाने सूचनाचे दोन विभाग पडतात. ज्या ठिकाणी खरोखर कायद्याप्रमाणे लग्नच होऊं शकत नाही ते लग्न निरर्थक असून तें रद्द करून घेण्याची जरूरी राहात नाही. जें लग्न कायदेशीर आहे, तेथें घटस्फोटाने तें रद्द करावे लागेल. तेव्हां लग्न निरर्थक केव्हां समजावे याबद्दलची सूचना अशी की—

१. लग्नाच्या वेळी उभयतापैकी कोणी

(अ) रक्तपिती अगर अशाच कुत्सित रोगानें पीडित असेल,

(आ) बहिरे, मुकें, आंधळें, भ्रांतचित्त, वेडें अगर पतित असेल,

(ई) दुसऱ्याचे सगोत्रज अगर सपिंड अगर नजीकचे नात्याचें असेल, आणि ह्या गोष्टी समजूनसुद्धां उभयतांनी तें लग्न मान्य ठेविले नसेल तर अगर

२. तें लग्न कपटाने-बळजबरीने घडवून आणिलें असेल तर तें लग्न कायद्यानें निरर्थक समजलें जावें.

जें लग्न निरर्थकच आहे तें रद्द ठरवून घेण्याचें कारणच नाहीं. जें लग्न इतर रीतीने कायदेशीर समजले जाईल, असलेंच लग्न रद्द करून घेण्याची जरूरी आहे. तेव्हां घटस्फोटाबद्दल खालीलप्रमाणें सूचना करितां येईल कीं—

१. पति नष्ट झाला असेल म्हणजे सात वर्षेपर्यंत नापत्ता झाला असेल,

२. साधु अगर संन्यासी झाला असेल,

३. पतित झाला असेल, म्हणजे त्यानें परधर्म स्वीकारला असेल,

४. निर्दयपणे वागत असेल,

५. पत्नीचा त्याने योग्य कारणांखेरीज तीन वर्षापेक्षा जास्त मुदती-पर्यंत त्याग केला असेल,

६. व्यसनी असून वैवाहिक जबाबदारी पुरी पाडण्यात असमर्थ झाला असेल,

७. पशुवृत्ति असेल,

८. व्यभिचारी असेल, (व्यभिचार याची व्याख्या अशी : स्वत:च्या पत्नीखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि स्त्रीशी संबंध ठेवणे व्यभिचार समजला जावा.)

९. नपुंसक असेल,

तर पत्नीला त्याच्याशी झालेलें लग्न रद्द करून घेण्याचा हक्क असावा.

पहिलें लग्न रद्द करून घेतल्यावर स्त्रीला पुनर्लग्न करण्याचा अधिकार असावा.

वरील सूचना बडोद्याच्या घटस्फोटाच्या कायद्याच्या अनुरोधाने केली आहे. लग्न रद्द करण्यासाठी फिर्याद कशी असावी, कोणापुढे काम चालावें, पंच नेमावे आणि दारे लावून काम करावे, स्त्रीला कायमची अगर उचक नुकसानी म्हणून रक्कम किती बांधून द्यावी, वगैरे मुद्दे तपशिलाचे आहेत; परंतु त्यांची चर्चा येथे करण्याचें कारण नाही. ज्याना त्याबद्दल जास्त माहिती पाहिजे असेल त्यांनी बडोदे राज्यांत नुकताच अंमलात आलेला घट-स्फोटाचा कायदा पाहावा.

प्रकरण ५ वें

बहुपत्नीकत्व

एकाकी लग्नसंबंध—

अनेक बायका करण्याची पुरुषाला जी कायद्याने मोकळीक दिली आहे, तिचे थोडेंफार दिग्दर्शन यापूर्वी केलेलेंच आहे. स्त्रीपुरुषसंबंध वैवाहिक बंधनाने शाश्वत व्हावा ही एक सामुदायिक नीतीच्या उत्क्रांतीची वरची पायरी तर खरीच; पण तिच्याहि वरची पायरी स्त्रीपुरुषसंबंध एकाकी असावा ही होय. बहुपतिकत्व आणि बहुपत्नीकत्व हे दोन्ही प्रकार लग्नसंस्थेच्या स्थापनेनंतर थोड्या फार प्रमाणांत मनुष्यजातीच्या रानटी अवस्थेंत निरनिराळ्या समाजांतून प्रचारांत होते. पण एकपतिकत्व आणि एकपत्नीकत्व म्हणजे स्त्रीपुरुषांचा एकाकी संबंध असणे ही वैवाहिक घटनेचीं अंतिम ध्येयें म्हणून आजच्या सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांनी मान्य केली आहेत व बहुपतिकत्व आणि बहुपत्नीकत्व हे दोन्ही प्रकार सारखेच दंडनीय ठरविण्यात आले आहेत.

मुसलमानी धर्मांत एका वेळी जास्तीत जास्त चार बायका एका पुरुषाला करतां येतात. पण ह्या सवलतीसहि तुर्कस्थानसारख्या मुसलमानी राष्ट्रानेंच थप्पड मारून मुसलमानी कायद्यास एकपत्नीकत्वाच्या मार्गावर आणून सोडलें. एका पुरुषास एका वेळी एका स्त्रीचा पत्नी म्हणून स्वीकार करतां येईल व एका स्त्रीस एका वेळी एकाच पुरुषास पति म्हणून वरण्याची मोकळीक असेल, यालाच एकाकी लग्नसंबंध म्हणून संबोधतां येईल. लग्नसंबंध मोडून टाकल्यास त्यांपैकीं कोणास दुसऱ्याशी लग्नसंबंध करतां येईल, नाही असे नाही. पण जोंपर्यंत लग्नसंबंध कायद्याप्रमाणे रद्द करून घेतलेला नाही तोंपर्यंत त्यांच्यापैकी कोणालाच दुसरें लग्न करतां येत नाही. ही नैतिक उन्नतीची कसोटी जर प्रचलित हिंदुधर्मशास्त्रास लावली तर काय दिसेल बरें? बहुपत्नीकत्वाच्या कलंकानें काळवंडलेली आमची विवाहसंस्था परधर्मीयांच्या विवाहसंस्थांपुढें हिणकस दिसेल, नव्हे टाकाऊ भासेल. ज्यानें विवाहसंस्था

निर्माण केली त्या श्वेतकेतूनें पुरुष आणि स्त्री या दोघांनाहि एकाकी सबंधाचा सारखाच नियम घालून दिलेला आहे. पण हिंदुसमाजाची जी अवनति झाली त्या अवनतीच्या काळीं त्यानें केवळ राजकीय जरूरीमुळें बहुपत्नीकत्वाची चाल अनार्य लोकांपासून उचलली असावी असें कांहींचे म्हणणे आहे.

पूर्वी एकपत्नीकत्व होतें—

पूर्वी एक पत्नी हयात असताना दुसरे लग्न करणे हा गुन्हा समजला जात असे. नारद म्हणतो, आज्ञाधारक, प्रिय भाषण करणारी, सुग्रण, पतिव्रता व पुत्रवती अशा भार्येस सोडून जो दुसरीशी लग्न करतो त्याला राजाने कडक शिक्षा करावी.

अनुकूलामनाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रजावतीम्।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राजा दण्डेन भूयसा ॥

दुसरें लग्न करणाराने पहिल्या बायकोस विविक्षित मिळकत द्यावी असा नियम याज्ञवल्क्याने घालून दिला. तो म्हणतो, आज्ञाधारक, प्रिय बोलणारी, दक्ष व पुत्रवती अशा भार्येचा जो त्याग करतो त्याच्याकडून राजाने मिळकतीपैकी तिसरा हिस्सा तिला देववावा. पण तो निर्धन असेल तर त्याजकडून अन्नवस्त्र देववावे

आज्ञासंपादिनी दक्षा वीरसू प्रियवादिनीम्।
त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरण स्त्रिय ॥

या दोन वचनांवरून योग्य कारणावाचून पहिल्या भार्येस टाकून देणे शास्त्रास संमत नव्हते असे दिसते प्रजोत्पादन करून जात जिवंत ठेवण्याचा उद्देश प्रत्येक देशांतील लग्नसंस्थेच्या बुडाशी असतो आणि पहिली बायको जिवंत असतांना दुसरें लग्न करण्याची मोकळीक हिंदुधर्मशास्त्राने प्रथमत या कारणासाठीच ठेवलेली असावी. मनूच्या मताप्रमाणे वांझ स्त्रीची आठ वर्षे, मुलें होऊन मरणाऱ्या स्त्रीची दहा वर्षे, केवळ मुली होणाऱ्या स्त्रीची अकरा वर्षे वाट पाहून पतीने दुसरे लग्न करावे. तशात पुत्ररहित असून ती जर कजाग असेल तर तिचा तत्काळ त्याग करावा.

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याद्बे दशमे तु मृतप्रजा।
एकादशे स्त्रीजननी सध्यस्त्व प्रियवादिनी ॥

आपस्तंब लिहितो, धर्मकृत्यांत दक्ष अशी पुत्रवती भार्या असतांना पुरुषानें दुसरा विवाह करतां कामा नये. पण तिच्यांत कांही न्यून असेल तर त्यानें ताबडतोब दुसरा विवाह करावा.

धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ।
अन्यतराभावे मत्यां प्राग्न्याध्येयात् ।। आ. ।।

विवाहानें उभयतांच्या सुखाची वृद्धि व्हावयाची त्याच्या उलट जर तापच होऊं लागला तर अशा तापदायक भार्येशी आमरण झुजत आयुष्य कंठिले पाहिजे असला कडक आणि अशक्य नीतिनियम स्मृतिकारांनी घालून दिला नव्हता, म्हणून दुसरें लग्न करण्यास योग्य अशी कारणें त्यांनी दिली आहेत. मनु म्हणतो, मद्य पिणारी, दुष्टाचरणी, पतीच्या मर्जीविरुद्ध वागणारी, रोगी, खराब व ऐपतीबाहेर खर्च करणारी भार्या असेल तर पुरुषानें दुसरा विवाह करावा. स्त्री रोगी आहे परंतु पतीच्या विरुद्ध वागत नाहीं, शील शुद्ध ठेवते असे असल्यास तिच्या परवानगीनेच पतीने दुसरा विवाह करावा व तिचा कधीहि अपमान करूं नये. याप्रमाणें अडीअडचणीमुळे पतीने दुसरा विवाह केल्याने जर स्त्री रागानें घर सोडण्यास तयार होईल तर तिला नवऱ्यानें मोडता घालावा किंवा माहेरच्या माणसांना बोलावून त्यांच्या स्वाधीन तिला करावें. याज्ञवल्क्याचेंहि मत असें आहे की, भार्या, मद्यपी, रोगी, विरुद्ध वागणारी, वांझ, उधळी, कजाग, कन्याप्रसवा अगर नवऱ्याचें अहित करणारी असेल तर पुरुषानें दुसरे लग्न करावे.

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्य प्रियंवदा ।
स्त्री प्रसूता श्वाधिवेतव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ।
मद्यपासाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता व्याधिवेतव्या हिंस्त्रार्थघ्नी च सर्वदा ।
या रोगिणी स्यात्त हितासंपन्ना चैव शीलतः ।
सानुज्ञाप्याधिवेतव्या नावमन्या हि कर्हिचित् ।
अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
सा सद्य. सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ।। ---मनु.

तथापि प्रथम भार्येचा आदरसत्कार ठेवावा असेंहि सांगितलें आहे.

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।
यत्रानुकुल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ।।

पहिल्या भार्येचे मानसन्मानाने पूर्ववत् पालनपोषण करावें, नाही तर मोठें पाप लागते. पतिपत्नीचे चित्तैक्य असेल अशा ठिकाणीच धर्मार्थ कामाची अभिवृद्धि होत असते. गुणवती भार्येचा त्याग करणारास दण्ड होत असे. 'तत्र भर्तुः सगुणपत्नीत्यागे दण्डमाह' असे व्यवहारमयूख म्हणतो. केवळ कामार्थ दुसरें लग्न करणारे पुरुषहि त्या काळी कांही कमी नव्हते; पण त्यांच्या-वरहि थोडेबहुत कायद्याचें नियंत्रण होतेंच. केवळ कामार्थ दुसरी भार्या करूं इच्छिणाऱ्या पुरुषाने पहिल्या भार्येस द्रव्य देऊन संतुष्ट करावे व नंतर दुसरीशी विवाह करावा असें देवल ऋषीचें मत आहे

एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धु यदिच्छति ।
समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत् ।। —देवल.

दुसऱ्या लग्नाच्या वेळी पहिल्या भार्येस द्रव्य द्यावे असे याज्ञवल्क्याचाहि मत आहे. स्त्रीधन मिळालेले नसेल तर पहिल्या भार्येस दुसऱ्या लग्नाच्या निमि-त्तानें होणाऱ्या खर्चाच्या बरोबरीने पैसे द्यावेत स्त्रीधन मिळालेले असेल तर त्याच्या निम्मे द्यावे

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिक समम् ।
न दत्त स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्ध प्रकीर्तितम् ।।

स्मृति-चन्द्रिकेत असे म्हटले आहे की, शास्त्रात सांगितलेल्या कारणावाचून केवळ मोहाने जो आपल्या भार्येचा त्याग करितो तो धर्मकार्याचा आणि पुत्र-संतानाचा त्याग करतो; आणि त्याच्या ह्या पापाचें क्षालन होत नाही. या लोकीहि राजाने त्याला चोराप्रमाणे शासन करावें. विष्णूनेहि निर्दोष भार्येस टाकून देणारास चोराप्रमाणे दंड सांगितलेला आहे. शास्त्राप्रमाणे ज्या दोषामुळे पत्नीचा त्याग करता येतो असे दोष जिच्यात नाहीत, तिचा त्याग करणारांस चोराप्रमाणे शिक्षा करावी असा अर्थ उघड होतो यावरून गुण-वती भार्येचा त्याग करणारास जबर शिक्षा करून जर्जर करावे आणि त्याच भार्येबरोबर संसार करण्यास त्याला भाग पाडावे.

तत्र देवल. स्वदारांस्त्यज्यतो मोहान्नरस्यान्यायामोचिन. । धर्मवश-परित्यक्तुर्निष्कृतिर्न विधीयते । शास्त्रोक्तत्यागहेतून् विनैव यो मोहादिना

स्वयं त्यजति तस्यान्यायेन स्वदारमोचिनस्तन्मोचद्वारेण तथा सहविदित श्रौतस्मार्तादि धर्मस्य तस्यामुत्पाद्य संतानस्य च त्यक्तुर्दुष्कृतनिष्कृतिर्नास्तीत्यर्थः। इह लोकेऽपि तस्य राज्ञा चोरवद्दण्डनं कार्यम्। तथा च चोरवच्छास्य इत्यनुवृत्तौ विष्णुः " निर्दोषायां परित्यजन्पत्नीं च " इति। त्यागहेतुभूतदोषरहितां भार्यां परित्यजन्नपि चोरवद्दण्ड्य इत्यर्थः। गुणवती पुनः परित्यजन्महता दण्डेन वशीकृत्य तस्यामेव भार्यायामवस्थायाः॥

याप्रमाणें पूर्वीच्या काळी पुरुषांनी अनेक लग्नें करण्याच्या प्रघातावर कायद्याने नियंत्रणें घातली होती.

आजची स्थिति—

आज अनेक बायका करण्याऱ्या पुरुषांच्या हक्कांवर दारिद्र्याशिवाय कसलेच नैतिक अगर कायद्याचें नियंत्रण राहिलें नाही. पूर्वी कारणावांचून दुसरे लग्न करणाऱ्या पुरुषास शिक्षा भोगावी लागत असे. आज एक बायको असतांना दुसरी बायको करणें हा फौजदारी कायद्याने गुन्हा होत नाही; उलट हिंदुधर्मशास्त्रास ते संमत आहे असे सिद्ध झालें आहे. पतीच्या हयातीत दुसरे लग्न करणाऱ्या स्त्रीला आज शिक्षा ठेवलेली आहे. अनेक बायका करण्याचा हक्क पुरुष काही कारण नसतांना अगर क्षुल्लक कारण असताना बजावतो. कोणाला पहिली बायको पसंत नाही, तर कोणाला अधिक रूपवती भार्या असावी अशी इच्छा होते, कोठें मासूला सून पसंत नाही म्हणून, तर कोठे लग्नांतील भाडणाचा सूड घेण्यासाठी म्हणून, कोठे अशिक्षित म्हणून, तर कोठे तिच्या वर्तनाबद्दल खोटच्या कंड्या पिकल्या म्हणून, कोठे दुरुत्तर करते असे वाटून तर कोठें नवऱ्याच्या तंतोतंत आज्ञेत राहात नाही म्हणून, अशा अगदी क्षुल्लक कारणावरूनहि एक पत्नी हयात असतां दुसरीशी लग्न केल्याची उदाहरणे वाटेल तेवढी सापडतात. गुलामाच्या संख्येवरून मालकाची प्रतिष्ठा तर बायकांच्या सख्येवरून पुरुषाचा बडेजाव जुन्या काळी ठरविण्यांत येत असे. जुन्या पिढीत हा अनेक लग्नें करण्याचा नाद विशेष होता. तथापि अनेक बायका करणें हा एक शोकाचा प्रश्न असल्यानें अनेक गायीचा सांभाळ करणाऱ्या हौशी गोपाळाप्रमाणें जुनी-नवी दोघींचाहि सारख्याच आस्थेनें सांभाळ होत असे.

दोघीचेहि संसार होत असत. पण आज एकीस टाकून दुसरी करण्याचा सपाटा चाललेला दिसतो. पतिपत्नीसबंध एकाकी असला पाहिजे. पतिप्रेमाची विभागणी आवडती नावडतीच्या झगडयांत कोणाच्या वांटयास येईल हें निश्चित नसल्यामुळे पतिप्रेमाच्या भरतीओहोटीकडे चातकाप्रमाणे दृष्टि लावून बसण्याची वेळ पत्नीवर यावी यासारखी उद्वेगकारक आणि अपमानास्पद दुसरी कोणती गोष्ट असणार ? अगणित जीवानी ह्या सवतिमत्सराच्या होमकुंडात आपल्या प्राणाच्या आहुती दिल्या आहेत तर बाकीच्यावर आत्महत्या करण्याचें धैर्य न झाल्यामुळे पश्चात्तापात आयुष्य कंठण्याची पाळी आली आहे. बायकोला वाटेल तेव्हां आणि काही कारण नसताना टाकून देऊन दुसऱ्या स्त्रीबरोबर लग्न करण्याची जी मुभा पुरुषांना कायद्याने दिलेली आहे त्यामुळें तिच्या गृहसौख्यावर या अरिष्टाची तरवार सारखी लटकत राहिलेली असते आणि अशा लटकत्या तरवारीखाली अहर्निश वावरणाऱ्या स्त्रिया कितीशा धीट राहणार ? गृहकृत्यांत अगर दुसऱ्या व्यवहारांत स्त्रियांना आपले मतहि जोराने पुढे मांडता येत नाही दुर्गुणी पतीस आळा घालता येत नाही, स्वतःची व मुलाबाळांची लाजहि रक्षण करता येत नाही. या सर्व भित्रेपणाच्या पाठीशी पुरुषाच्याजवळ असलेली त्यागाच्या अमोघ शक्तीची पडछाया भुताप्रमाणे वावरत असते

जुनी पिढी अशिक्षित होती खरी, पण ती लोकनिंदेच्या दडपणाखाली दडपलेली असे. पत्नीस टाकून दिल्याचे प्रकार घडले तरी वडिलधाऱ्या व सोयऱ्याधायऱ्याच्या मध्यस्थीने त्याचे संसार होत असत अविभक्त कुटुंबात निरनिराळ्या प्रकृतीच्या व्यक्ती इतक्या दाटीने कोंबलेल्या असत की, त्याच्या आवडीनिवडीचा चोळामोळाच होऊन जात असे कर्त्याच्या करड्या हुकमतीखाली वाघ आणि शेळी ही धाकानें दूध पीत, कालांतराने द्वेष विसरत, आणि शेवटी परस्परांचे सहधर्मचारी होत. नवीन पिढी स्वतंत्र विचाराने हेकेखोर बनली आहे. शिक्षणाने आणि अनुकरणाने त्यांच्या आवडीनिवडी भलत्याच थराला जाऊन पोहोचल्या आहेत आणि त्या सर्वच परिपूर्ण होण्यासारख्या नसतात. तेव्हा ते कोणत्या क्षुल्लक कारणावरून भार्येचा त्याग करतील हें सांगतां येत नाही. तिच्याशी संसार तरी ते पुन्हां करतील की नाही हें भविष्य करणेंहि धोक्याचें होऊन राहतें. या विषयाबद्दल विस्तृत लिहा-

वयाचें तर तो एक मोठाच ग्रथ होईल. एवढे थोडक्यांत नमूद करतो कीं, कित्येक चागले शिकलेले, परदेशात जाऊन पावन होऊन आलेले, लठ्ठ पगारावर पोसलेले प्रतिष्ठित गृहस्थ पहिली भार्या जिवंत असताना दुसरी लग्ने करून राहिलेले आहेत. ही परिस्थिति कशामुळे उत्पन्न झाली बरे? बहुपत्नीकत्वाचे पाप हे व्यभिचाराच्या पापापेक्षाहि जास्त गर्हणीय आहे आता बहुपत्नी-कत्वाच्या रूढीखाली दडपून गेलेल्या मद हिदु लोकाना हें आमचें म्हणणें चमत्कारिक वाटेल. पण पुरुष दुराचारी असला तरी सहसा तो टेवलेल्या दुसऱ्या बाईस घरात घेऊन येत नाही. आणि चोवीस तास घरी राहण्यास कुलटांना आणलेल्यांची उदाहरणे क्वचित् असतात. तेव्हां दुराचारी पुरुषाच्या पत्नीला घरांत असा जाच अगर मानखंडना अनुभवावी लागत नाही. त्याच्या उलट घरात सवत आली की पदोपदी तिला अपमानाचे प्रसंग येतात आणि तिच्या आवडीनिवडीच्या लहरीनें नवरा वागणारा असला म्हणजे तर तिच्या दैन्यास पारावारच नसतो. दुराचारी पुरुष तारुण्याचा आणि पैशाचा जोर ओसरल्या-वर पत्नीसमवेत संसार करूं लागतो तर दुसऱ्या बायकोशी लग्न लावलेला पुरुष पत्नीच्या हातांतून कायमचाच निसटतो. सापत्नभाव, भाऊबंदकी, 'माझं तुझं' ह्याची कीड कुटुबाला पोखरून टाकते ते निराळेच एकंदरीत बहुपत्नीकत्वाची चाल जेवढी लवकर बंद होईल तेवढी जरूर आहे. तथापि आजच या रूढीचें समूळ उच्चाटण होणें शक्य नाही. स्त्रियांच्या हक्काला जेवढा पुरुषांनी विरोध केला नसेल तितका विरोध ही चाल बंद करण्याच्या मागणीला पुरुषांकडून होईल.

तेव्हा ही गोष्ट लक्षात घेऊन अशी सूचना करावीशी वाटते की, एका भार्येच्या हयातीत पुरुषास खाली नमूद केलेल्या कारणांशिवाय दुसरें लग्न करण्याचा हक्क नसावा. असे लग्न केल्यास ते गैरकायदेशीर समजावे. तसेच तें घटस्फोट मिळविण्याचे एक कारण समजण्यात यावे.

(अ) पहिल्या पत्नीच्या संमतीनेंच दुसरे लग्न करावे व

(१) ते तिला वयांत आल्यानंतर मूल झालेलें नसेल,

(२) स्त्री रोगाने अगर शारीरिक व्यंगानें संसार करण्यास कायमची निरुपयोगी झाली असेल तर,

(आ) स्त्री दुर्वृत्त असेल, कर्कशा असेल पतीचें अनहित करीत असेल तर,

(इ) पहिल्या बायकोस योग्य कारणानें फारकत दिलेली असेल अगर तिने मिळविली असेल तर.

पहिल्या पत्नीच्या पोटापाण्याचा बंदोबस्त पतीने योग्य रीतीने केला असला पाहिजे. पत्नीची संमति ही स्वतंत्र आणि नि:पक्षपाती असणे जरूर आहे. पतिव्रताधर्मानें भारलेल्या आमच्या बायका पतीची लहर पुरी करण्यासाठी स्वत:च्या रक्ताचा अर्घ्यसुद्धां देतील; तेव्हा संमति मिळविणें पुरुषांना फारसे कठीण होणार नाही.

प्रकरण ६ वें

कन्येचे आर्थिक हक्क

विवेचनाचे भाग—

स्त्रियांच्या आर्थिक हक्काचा विचार करतांना विषयाचे दोन भाग प्रथमत: पडतात. एक अविवाहित आणि दुसरी विवाहित, अशा दोन अवस्था स्त्रियांना असतात. अविवाहित स्त्री म्हणजे (१) कन्या होय. विवाहित स्त्रियांत (१) सुवासिनी आणि (२) विधवा अशा दोन अवस्थांचा समावेश होतो. याशिवाय वारसा हक्क, स्त्रीधन आणि भरणपोषणाचा हक्क, असे इतर विभागहि या विषयाचे करावे लागतील. तूर्त आपण कन्येबद्दल विचार करूं.

कन्या—

कन्या या शब्दाचा अर्थ कायद्याच्या दृष्टीने काय होतो ते पाहूं. मातापितरांच्या अगर जन्मदात्या कुटुंबाच्या दृष्टीने जेव्हां एकाद्या स्त्रीच्या हक्काचा विचार करावयाचा असतो त्या वेळी कायद्यांत तिला कन्या म्हणून संबोधितात. मग ती स्त्री विवाहित असो अगर विधवा असो; ज्या कुटुंबांत ती जन्मली त्या कुटुंबाची ती कन्याच होय. तेव्हां आता कन्येचे हक्क काय काय आहेत ते पाहूं.

कन्येचे आजचे आर्थिक हक्क—

अविवाहित कन्येचे भरणपोषण करण्याची जबाबदारी कुटुंबावर असते. तसेंच तिचे लग्नहि कुटुंबाच्या मिळकतीतून आणि खर्चानें व्हावयाचें असतें. फार काय पण मुलीच्या लग्नखर्चासाठी कुटुंबाची मिळकतहि विकणें रास्त समजलें जाते. कुटुंबाच्या नांवलौकिकाप्रमाणें खर्च व्हावयाचा असतांहि लग्नखर्च किती करावा याविषयी निश्चित धोरण ठरलेलें नसतें. लग्न झाल्यानंतर तिचें भरणपोषण करण्याची जबाबदारी तिच्या सासरच्या कुटुंबावर पडते. सासरची अत्यंत हलाखी असली व माहेरची संपन्न स्थिति

असली तरीसुद्धां तिला माहेरच्या मिळकतीतून अन्नवस्त्रहि मिळू शकत नाही, मात्र बंगालमध्यें अन्नवस्त्र मिळतें. तिचे वडील अविभक्त असतील तर त्यांची सर्व इस्टेट त्याचे इतर बंधु अगर पुतणे वारसाहक्काने घेतात, व ते विभक्त असतील आणि त्यास मुलगे असतील तर मिळकत मुलाकडे जाते. विभक्त स्थितीत निपुत्रिक पित्याच्या मरणानंतर आणि मुलीची आई हयात नसेल तर मुलीला वडिलांच्या इस्टेटीचा वारसा मिळतो. आई हयात असेल तर तो तिच्या हयातीनंतर मिळतो. ती अविवाहित असेल आणि तिचे भाऊ वडिलांच्या इस्टेटीची वांटणी करीत असतील तर एका भावाचा चौथा हिस्सा मिळकत तिला लग्नखर्चाबद्दल म्हणून मिळण्याचा हक्क आहे. मुबई इलाख्यांत मुलीला मिळणाऱ्या इस्टेटीवर तिचा संपूर्ण हक्क असतो. पण बाकीच्या सर्व प्रांतांत तिचा हक्क मर्यादित समजला जातो. मर्यादित हक्क म्हणजे काय याचें विवेचन पुढें येणार आहे.

ऐतिहासिक समालोचन—

वैदिक काळीं कन्या आणि पुत्र यांचे हक्क सारखेच होते. अविवाहित मुलीला स्वतःचा हिस्सा वांटणी करून मागण्याचा हक्क होता असे ऋग्वेदाच्या एका ऋचेवरून म्हणण्यास आधार मिळतो. हे इंद्रा, आईबापांपाशी राहणारी मुलगी ज्याप्रमाणें वडिलांच्या कुटुंबांतून आपल्या हिश्शाची मिळकत मागून घेते—वगैरे.

अमाजूरिव पिता सचा सती समानादा सदस्तामिये भगम्। —ऋ.२–१०.

मुली आजन्म अविवाहित राहात असत आणि जोपर्यंत त्या अविवाहित राहात तोंपर्यंत त्यांना कुटुबाचे अगदीं पुरुषांप्रमाणें घटक समजून वांटणीत त्यांना हिस्सा मिळत असे. नारद म्हणतो कीं, वडील मुलाला मोठा हिस्सा आणि सर्वांत धाकटयाला लहान हिस्सा द्यावा. बाकीच्या मुलांना आणि त्यांच्या अविवाहित बहिणीना सारख्या हिश्शानें मिळकत वांटून द्यावी.

जेष्ठस्यांशोऽधिको देयः कनिष्ठस्यावरः स्मृतः।
समांजसमाज शेषाः स्युरदत्ताभगिनी तथा॥ —नारद.

विष्णुहि त्याचप्रमाणें अभिप्राय देतो. तो म्हणतो, आयांना मुलांच्या बरोबरीनें भाग मिळावा आणि त्याचप्रमाणें अविवाहित बहिणींनाहि मिळावा.

मातरः पुत्रभागानुसारिणः भाग हारिण्यः। अनूढाश्च दुहितरः। —विष्णु.

मुलींना मिळणारा भाग मुलांच्या बरोबरीनें असावा की कमी असावा असा वाद नंतर उपस्थित झालेला दिसतो आणि शेवटी मुलीला मुलाच्या चौथा हिस्सा भाग मिळावा असा नियम मनु आणि याज्ञवल्क्य यांनी घालून दिलेला आहे.

स्वेभ्यांऽभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक्।
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ —मनु.
तदभावे तु जननी तनयाशसमांशिनी।
समाशा मातरस्तेषां चतुर्थाश्च कन्यकाः ॥ —याज्ञवल्क्यः

कन्येचे लग्न होईपर्यंत जन्मदात्या कुटुंबात ती कुटुंबाचा एक घटक म्हणून समजली जात असे, आणि लग्नानंतर ती नवऱ्याच्या कुटुंबाचा घटक म्हणून समजली जाई. मेधातिथीनें दिलेलें शास्त्रवचन याच अर्थाचें आहे. तें असें की, "लग्न होईपर्यंत मुलगी अगर भगिनी हिला भाग मिळतो; लग्नानंतर तिच्या नवऱ्यानें तिचें पोषण करावयाचें असते.

आसंस्कारात्द्हरेद्भागं परतो विभृयात् पतिः।

कन्येला मिळणारी मुलाच्या चौथ्या हिश्शाची मिळकत ही तिला वास्तविक पाहतां कुटुंबांत जन्म घेतला या अधिकारानेंच मिळत असे. मुलांत आणि मुलींत हिस्से कमीजास्त असतांनाहि हक्काच्या स्वरूपाच्या दृष्टीनें समता होती. वडिलार्जित मिळकतींत उभयतांनाहि केवळ जन्मानें आणि जन्मापासून मालकी हक्काचा अंश प्राप्त होत असे. परंतु प्रतिगामी विचाराच्या वावटळीने कन्येच्याहि हक्काला घेरलें. मुलीला जो चौथा हिस्सा मिळकत मिळावयाची ती लग्नखर्चाबद्दल मिळावयाची असने असा वाद नवीनच सुरू झाला.

विज्ञानेश्वरानें आपल्या मिताक्षरी ग्रंथात या वादाचा खरपूस समाचार घेतला आहे. त्याचा सारांश येथें देणें अवश्य वाटतें. कारण विज्ञानेश्वरानें चुकीचें ठरविलेलें तत्त्व आज कायद्याचें कलम झालें आहे. तो सारांश असा—
"मुलींनाहि पित्याच्या मरणानंतर त्याच्या मिळकतींत भाग मिळतो. तिला भावाच्या चौथा हिस्सा मिळकत मिळते, या वाक्यांतील 'चौथा हिस्सा' या शब्दाचा अर्थ लग्नखर्चापुरतें द्रव्य असा लावणें चुकीचें आहे. अशा कर-

ण्याने चौथा आणि हिस्सा हे दोन शब्दप्रयोग निरर्थक ठरतात. लग्नखर्चा-पुरतेंच द्रव्य द्यावें असा अभिप्राय कुठेहि धर्मशास्त्रात व्यक्त केलेला आढळून येत नाही. म्हणून अविवाहित कन्येला पित्याच्या पश्चात् भाग मिळायला पाहिजे."

अनेन दुहितरोऽपि पितुरूर्ध्वं अंशभागिन्य इति गम्यते । न च निजादंशात् 'दत्वाऽशं तु तुरीयकमिति' तुरीयांशा विवक्षया संस्कारमात्रोपयोगी द्रव्यं दत्वेति व्याख्यानं युक्तम् । अत्रापि चतुर्भागवचनमविवक्षितं संस्कारोपयोगी द्रव्यदानमेव विवक्षितम् इति चेत् न । स्मृतिद्वयेऽपि चतुर्थांशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावददाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति । तस्मात् पितुरूर्ध्वं कन्याऽप्यंश-भागिनी ॥ —मिताक्षरा.

वीर मित्रोदय याच्या मते लग्नखर्च आणि त्याशिवाय मिळकतीतील चौथा हिस्सा कन्येला मिळावा. सुबय्या वि अनंतरामय्या ५३ मद्रास, पृष्ठ ८४ या 'फुलबेंच' ठरावात न्यायमूर्ति रामेसम् यानी मुलीच्या सुखाबद्दल सुदर विवेचन केले आहे, त्याचा अभिप्राय असा आहे. "पुत्र आणि कन्या यांचे वडिलांच्या मिळकतीत हक्क समान दर्जाचे होते. वडिलाच्या हयातीत मुलीचा हक्क उत्पन्न झालेला असतो. म्हणूनच तिला पित्याच्या हयातीनंतर चौथा हिस्सा मिळकत मिळत असावी. चौथा हिस्सा मिळकत लग्नखर्चा-करितां म्हणून द्यावी असा आज जो कायद्याचा नियम आहे तो कन्येच्या एका काळच्या पुत्राच्या बरोबरीच्या हक्काचा अवशेष आहे" कन्या आणि पुत्र यांच्या हक्काचें स्वरूप एकसारखे आहे हा मुद्दा विशेष लक्षात ठेवण्या-सारखा आहे. हें झाले पित्याच्या मिळकतीत कन्येच्या हक्काबद्दलचे विवेचन. कन्येला पित्याची मिळकत वारशात मिळते की नाही याबद्दल स्मृतिकाळीं एकमत नव्हते. मिळकतीचा विनियोग यज्ञकार्याकडे केला पाहिजे असें मानण्यांत येऊं लागले होते. ज्यांना यज्ञ करण्याचा अधिकार त्यांनाच मिळकत मिळावी असें शास्त्र ठरलें. त्यापूर्वीच स्त्रियांचाहि यज्ञाचा अधिकार काढून घेण्यांत आला होता. त्याचें विवेचन पुन. पुढे येणार आहे. रूढीवर भावना जय मिळवीत असतात आणि अपत्यप्रेमालाहि प्रतिगामी सामाजिक परि-स्थिति मूठमाती देऊं शकली नाही. शेवटी बृहस्पतीनें कन्येच्या हक्काचा

पुरस्कार केला. तो म्हणतो, आपण तसेच आपला मुलगा आणि मुलगी असे असतांनाहि इतर भाऊबंदानी का म्हणून आपले धन घ्यावे ?

यथैवात्मा तथ पुत्र. पुत्रेण दुहितासमा।
तस्यामात्मनि तिष्ठाया कथमन्यो धन हरेत् ॥

या काळी बायको आणि मुलगी याच्या तोंडाला पाने पुसून निपुत्रिक पुरुषाचें द्रव्य त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचे बाप, भाऊ, पुतणे, लांबचे भाऊबंद घेत असत. या लांबच्या नातेवाईकाना दूर लोटून प्रथम बायको आणि नंतर मुलगी असा मृताच्या भावनेची जोपासना करणारा वारसाक्रम याज्ञवल्क्याने घालून दिला. तो असा—पहिल्याने पत्नी, नंतर मुलगी, नंतर आईबाप, नंतर भाऊ, नंतर त्याचे मुलगे, भाऊबंद आणि आप्त.

पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा।
तत्सुता गोत्रजा बंधु. शिष्य· स ब्रह्मचारिण.।
एषामभावे पूर्वस्य धनमागुत्तरोत्तर । —याज्ञवल्क्य:

कन्येला वारसा हक्क मिळाला खरा, पण मुंबई इलाख्याखेरीज तिला वारशांत मिळणाऱ्या मिळकतीवर मर्यादित हक्क जीमूतवाहनाच्या योजनेप्रमाण देण्यात आला. मर्यादित हक्काचा अर्थ असा. तिने मिळकतीच्या उत्पन्नाचा उपभोग घ्यावा. मिळकत तिला दुसऱ्यास देतां येत नाही व तिच्या पश्चात् मूळ धारण करणाऱ्याच्या वारसास मिळकत जावी सुदैवानें मुंबई इलाख्यांत तिला संपूर्ण मालकी हक्क मिळतो.

चालू हक्काचा अपुरेपणा—

कन्येला कायद्यानें जो वडिलाच्या मिळकतीत हक्क दिला आहे तो चालू काळावर दृष्टि ठेवतां अपुरा आहे. तें कसें ते आपण पाहूं. लग्नखर्च कुटुंबांतून करावा अशी आज्ञा असतांहि तिच्या प्रीत्यर्थ योग्य प्रमाणात खर्च होईल कीं नाही याची ग्वाही देतां येत नाही. वडिलानीच तिचें लग्न केले तर मुलीच्या हिताची दक्षता ठेवून जरूर तो खर्च ते करतात आणि म्हणूनच पित्याच्या हयातीत तिला भाग मागण्याचा हक्क मिताक्षरेत कबूल केलेला नसावा. पित्याव्यतिरिक्त जेव्हां इतर नातेवाईकांवर तिचे लग्न करण्याची जबाबदारी येऊन पडते, अशा वेळी तिच्या चौथ्या हिश्शाच्या मानानें सहसा कोणी खर्च

करीत नाही. मुलीच्या वडिलांनी लाखों रुपये मिळविलेले असावेत ते त्याच्या बंधूना मिळावेत आणि पोटच्या मुलीला त्यांतील काहीहि अंश मिळू नये अशी कायद्याची आज व्यवस्था आहे, ती अन्यायमूलक आहे. समाजसत्तावादाची तत्त्वें कायद्याच्या अंगणांत डोकावू लागल्याबरोबर सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांत पुत्र आणि कन्या याचे हिस्से आणि हक्क सारखे ठरवावे लागले आहेत. लग्न-खर्च हजारों रुपये जरी केला तरी खुद्द कन्येच्या हाती त्यातील कपर्दिकहि जात नाही. हुंड्याच्या रकमेवरहि वरपक्षाकडील मंडळीचा हक्क! अशा स्थितीत त्या मुलीवर बरा वाईट प्रसंग ओढवला तर तिला काहीच आधार राहात नाही. दुसरी एक अडचण विचार करण्यासारखी आहे. उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुली अविवाहित राहण्याची वहिवाट जास्त रूढ होऊ लागली आहे. पालकांच्या इच्छेविरुद्ध अविवाहित राहणाऱ्या मुलीला कुटुंबांतून पोटगीहि मिळेल की नाही याबद्दल शकाच आहे. तेव्हां अशा अविवाहित राहणाऱ्या मुलीची तरतूद कायद्यानें अवश्य केली पाहिजे. पंगु, रोगी, अशक्त अशा मुलीची लग्ने होणेहि दुरापास्त असते व वेळी लग्नाच्या निमित्ताने मुलीनें मृत्यूच्या गळ्यांत माळ घातल्यासारखेच असतें. अशा मुलीना हिस्सा म्हणून मिळकत मिळाली पाहिजे. अशा मुलीना आश्रित म्हणून पोटगी मिळेल पण पोटगीचा हक्क इतका ठिसूळ असतो की त्याच्या केव्हांच ठिकऱ्या उडतात. आज भावाने वाटणी केली तर अविवाहित मुलीला लग्नखर्च म्हणून भावाच्या चोथा हिस्सा मिळकत मिळते खरी; पण भावां-मध्यें वांटणी करण्याचा प्रसंगच आला नाही म्हणजे तिची काय वाट? आणि एकटाच भाऊ असेल तर वांटणी कधीच होणार नाही! तेव्हां मुलींना जन्मदात्या पित्याच्या मिळकतीत कांहींतरी हिस्सा देणे कालौघानें प्राप्त झालें आहे.

कितवा हिस्सा मिळावा--

तिला मिळणारा हिस्सा काय प्रमाणात असावा हा प्रश्न आहे. लग्ना-नंतर तिला नवऱ्याच्या मिळकतीत समान हक्क मिळावा अशी सूचना पुढें येणार आहे. मुलाच्या हाती असणारी मिळकत, त्याच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या कुटुंबाच्या वाढत्या पसाऱ्याचें भांडवल होऊं शकते. यास्तव मुलाला तीन

हिस्से व मुलीला एक हिस्सा मिळकत देण्यानें मुलाला अन्याय व्हावयाचा नाहीं आणि मुलीलाहि जास्त हक्क मिळतील. मिताक्षरेची आणि पूर्वीच्या स्मृतिग्रंथांची योजना लक्षांत घेतां तिला भावाच्या चौथा हिस्सा मिळकत मिळावी असें सुचवावेसे वाटतें.

हिस्सा लहान पण हक्काचा दर्जा सारखाच—

तिच्या हक्काची व्याख्या केली पाहिजे. तिचा हिस्सा लहान असला तरी तिचा हक्क हा मुलाच्या हक्काच्या सारखाच समजण्यात यावा. ऐतिहासिक समालोचनात मुलीला मुलाप्रमाणे वडिलांच्या मिळकतीत जन्मजात हक्क उत्पन्न होतो असे दिग्दर्शित केले आहे. विज्ञानेश्वराचे मत तसेच आहे फार काय पण न्यायमूर्ति रामेसम् यांचाहि अभिप्राय तसाच पडतो. एवंच वडिलार्जित मिळकतीत मुलाप्रमाणे तिला सहभागीदार गणण्यांत यावे आणि तिला वांटणी मागण्याचा हक्क असावा. वडिलाची स्वतःची स्वसंपादित मिळकत असेल तर अर्थात् त्यांच्या हयातीनंतर मुलांच्या हातांत येणारी मिळकत वडिलार्जित समजली जाते अशा वेळी मुलीलाहि त्यात हक्क मिळेलच.

म्हणून अशी सूचना करावीशी वाटते की—

(अ) कन्येला वडिलांच्या अगर बंधूच्या हाती असलेल्या वडिलार्जित मिळकतीतून भाग मागण्याचा हक्क असावा.

(आ) तिचा भाग, भाऊ हयात असेल अगर हयात असता तर त्याला जो हिस्सा मिळाला असता त्याच्या चौथा हिस्सा मिळकत तिला मिळावी.

(इ) मात्र तिच्या लग्नाप्रीत्यर्थ झालेला खर्च हा तिच्या भागांतून वळता करून घ्यावा.

हुंडा—

हुंड्याची एक बाबत राहिली. लग्नानिमित्ताने मुलीच्या वडिलांकडून जें जे काय मुलाला देण्यांत येतें त्यावर मुलीचा हक्क आहे असें स्मृतिग्रंथांचें मत आहे. अर्थात् हुंड्यावर तिचा हक्क चालला पाहिजे. हुंड्याची बाबत प्रत्यक्ष व्यवहारांत मुलाची किंमत म्हणून अलीकडे ठरविली गेलेली आहे.

तशांत वरदक्षिणा या मोठ्या नांवाने ती नवऱ्याच्या एकट्याच्या मालकीची ठरवितां येईल. लग्नव्यवहारांत फायदेबाजी शिरली आहे; अशा स्थितीत हुंड्याच्या रकमेवर मुलीचा हक्क ठरविला तरी दुसऱ्या काही अंतस्थ योजनेने त्या हक्काला धाब्यावर बसवितां येईलच म्हणन हुंड्याच्या रकमेबद्दल कांही ठराव करूनहि फलनिष्पत्ति होणार नाही. मुलीला चौथा हिस्सा मिळकत मिळण्याची आशा असली तर नवरामुलगाहि हुंड्याच्या रकमेसाठी अडून बसणार नाही. हुंड्याची रक्कम लग्नखर्चाच्या मेजवान्या, आणि मिरवणुकी अशा वायफळ बाबतीत खर्च होतेच. शिवाय मुलाच्या शिक्षणाकरितां काढलेलें कर्ज त्यांतून फेडल्याची जशी उदाहरणे आहेत, तसेच त्यातून स्वतःच्या मुलीचा लग्नखर्चहि भागविल्याचे दाखले आहेत. हुंड्याच्या रकमेची अशी वाताहत दिसत असता त्याला शिकलेले लोकहि चिकटून राहतात याचे कारण हेच की लग्नाच्या निमित्ताने जास्त पैसा मुलीच्या बापाकडून पिळून काढतां येतो व त्यानंतर पुढे एक पैहि तिला मागण्याचा हक्क नसतो.

अंमलांत आणतां येईल अशी सुधारणा—

कायद्यांत सुधारणा होईतोंपावेतों वाट न पाहता व्यक्तिमात्राला या बाबतीत काय करता येईल याचें थोडे दिग्दर्शन करू. हुंड्याची रक्कम खुद्द मुलाला न देता वधूवरांच्या नावाने मिळून बॅंकेत टाकावी आणि तेवढ्याच रकमेचा विमा वराने उतरावा व अशा एकंदर रकमेची लग्नयोजना निश्चित करावी. सदर रकमेचे नवरा-बायको हे उभयतां 'ट्रस्टी' म्हणून राहतील आणि त्या रकमेचा फायदा उभयतांना कुटुंबखर्चाकरिता अडीअडचणीच्या प्रसंगीं करतां येईल. तसाच त्यांच्या मुलांबाळांना तो एक आधार होईल.

प्रकरण ७ वें

सुवासिनीचे आर्थिक हक्क

सुवासिनीचे सांप्रतचे हक्क--

सुवासिनीचे हक्क काय आहेत तें आपण पाहू.

लग्न होताच तिचें जन्मदात्या कुटुंबाशी असलेले नातेंगोतें, हक्क, जबाबदाऱ्या हीं नाहीशी होऊन जणू काय तिचा जन्म लग्नघटकेपासून पतीच्या कुटुंबात झाला, अशा प्रकारें तिच्या हक्कांची वासलात लावण्यांत येते. लिखिताने म्हटल्याप्रमाणे भार्या ही पतीशी पिंड-गोत्र-सुतक ह्या बाबतीत एकरूप होते (एकत्वं सा गताभर्तु: पिण्डगोत्रेच सूतके). तेव्हां आजच्या कायद्या-प्रमाणें तिचे हक्क काय आहेत तें आपण पाहूं. भार्येला नवऱ्याच्या मिळकतींत गौण प्रकारचें स्वामित्व मिळतें; पण हें स्वामित्व कसे आहे तें पुढें दिसेल. नवऱ्याच्या मिळकतीत त्याच्या हयातीत तिला कांहीच स्वतंत्र हक्क नसतो. तिला पोसण्याची नवऱ्यावर जबाबदारी आहे आणि योग्य कारणावरून ती निराळी राहात असल्यास तिला स्वतंत्रपणें अन्नवस्त्र मागतां येते. आपल्या भार्येच्या अन्नवस्त्राचा हक्क डुबविण्याच्या हेतूने स्वत:ची सर्व मिळकत दुसऱ्यास विकून टाकण्याचा अगर मृत्युपत्रानें देऊन टाकण्याचा तिच्या पतीला हक्क नसतो. तिचा अन्नवस्त्राचा आणि घरांत राहण्याचा हक्क यांचा कायदेशीर बोजा तिच्या नवऱ्याच्या मिळकतीवर उत्पन्न झाल्याचें मानण्यांत येत नाही. त्यामुळें नवऱ्याची मिळकत त्याच्या कर्जापायी विकली गेली तर त्याबद्दल तिला कांहीं तक्रार करतां येत नाही व तिच्या अन्नवस्त्राच्या हक्काचें तिला रक्षण करतां येत नाही. नवऱ्याच्या मिळकतीतून तिला निराळा भाग मागतां येत नाही, पण जर नवऱ्याच्या हयातींत अगर पश्चात् तिच्या मुलांच्यांत मिळकतीची वांटणी झाली तर तिला आपल्या एका मुला-एवढा हिस्सा मिळण्याचा हक्क असतो. मिळकतीची वांटणी झाली नाहीं तर तिला फक्त अन्नवस्त्रच मिळतें. अविभक्त कुटुंबांत तिला नेहमी फक्त अन्नवस्त्रच मिळतें. लग्नाच्या अगोदर अगर लग्नाच्या वेळी तिला मिळालेल्या

मिळकतीची ती पूर्ण मालक असते व हे तिचें स्त्रीधन म्हणून समजतात. पण सणावारीं वापरण्याचे किमती–ठेवणीचे दागदागिने आणि कपडेलत्ते यांचा समावेश या स्त्रीधनांत होत नाही विवाहित स्थितीत तिला स्वकौशल्याने, श्रमानें अगर तिऱ्हाइतांकडून देणगीरूपाने मिळणाऱ्या मिळकतीवर तिची मालकी असली तरी नवऱ्याच्या समतीशिवाय तिला तिची विल्हेवाट लावतां यावयाची नाही. मात्र नवऱ्याच्या पश्चात् अशी मिळकत तिच्या स्वतंत्र मालकीची होते. तिच्या स्त्रीधनाच्या मिळकतीचा उपयोग नवऱ्याने अगदी निकडीच्या वेळी पाहिजे तर करावा, पण जर नवऱ्याने तिचा त्याग केला असेल तर तिला नवऱ्यापासून ती मिळकत परत मागता येते

वेदकालीन स्त्रियांना मिळकतीचे संपूर्ण हक्क होते, इतकेच नव्हे तर नवऱ्याच्या मिळकतीत त्याची बरोबरीची मालकी ग्राह्य करण्यांत आली होती.

फलोत्साहाविशेषात्तु अर्थेन च समवेतत्वात् । जैमिनी ६०१, ३, १८,१७.

पतिपत्नींची समसमान मालकी—

स्मृतिकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे तिला पतीच्या मिळकतीत समसमान मालकी मिळते. तसेच सर्व मिळकत पतिपत्नी यांची समाईक समजावी असें दत्त याचे म्हणणे आहे (दम्पत्तोर्मध्यगं धनम्). पत्नी या शब्दाचा अर्थहि नवऱ्याच्या समसमान हक्क असणारी असा केलेला आढळतो. ‘दपत्यो सहाधिकारात्.’ मिळकतीत दोघाचे समसमान हक्क आहेत असे मानण्यात येत होतें. इतकेच नव्हे तर, कुटुबाच्या मिळकतीची वाटणी करण्याचे प्रसग ज्या ज्या वेळी उत्पन्न होत, त्या त्या वेळी भार्या अगर माता म्हणून तिला अगदी पुरुषाप्रमाणे भागीदार म्हणून एका मुलाएवढा भाग देण्यात येत असे. याज्ञवल्क्य म्हणतात त्याप्रमाणें जर त्याने (पुरुषाने) समसमान भाग केले तर ज्यांना सासरकडून स्त्रीधन मिळालेले नाही अशा भार्यांना समभाग मिळकत द्यावी. पित्याच्या मरणानंतर होणाऱ्या वांटणीत मातेला समान भाग मिळावा.

यदि कुर्यात् समानंशान् पत्न्य. कार्या: समाशिका. ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ।
पितुरुध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् —याज्ञवल्क्य २,११५,१५३.

विष्णु, व्यास वगैरे स्मृतिकारानी मुलांच्या बरोबरीने पत्नीला अगर आईला हक्क मिळावा असें म्हटले आहे व हें तत्त्व आजच्या कायद्यात अस्तित्वांत आहे. भार्येला अगर मातेला मिळणारा हा भाग अन्नवस्त्राच्या ऐवजी मिळतो असें आज समजण्यांत येते; पण वस्तुतः ती समजूत चुकीची आहे. स्मृतिचंद्रिकेचा कर्ता देवाण्णभट्ट याने हाच युक्तिवाद अकराव्या शतकांत पुढे मांडला होता व त्यानें असा निष्कर्ष काढला की, मिळकत थोडी असेल तेव्हा भाग द्यावा, पण मिळकत फार मोठी असेल तर अन्नवस्त्र द्यावें. त्याचा समकालीन विज्ञानेश्वर यानें या त्याच्या म्हणण्याचा येणेंप्रमाणें खरपूस समाचार घेतला आहे. असे प्रतिपादन करण्यांत येतें की, 'धर्मशास्त्राप्रमाणें पत्नीला व मातेला समभाग द्यावेत असें जें सांगण्यांत आलें आहे त्याचा अर्थ त्या स्त्रीला भरणपोषणापुरती मिळकत मिळावी असा होतो.' परंतु हें म्हणणें चुकीचे आहे. **सम** आणि **भाग** हे स्मृतिकारांचे शब्द निरर्थक ठरतात. असेंहि कोणी म्हणेल की, मिळकत पुष्कळ असेल तर तिच्या अन्नवस्त्रापुरती मिळकत तिला मिळावी आणि मिळकत थोडी असेल तर तिला मुलांच्या बरोबरीनें भाग मिळावा. पण हेंहि म्हणणें तितकेंच चुकीचें आहे. **सम** आणि **भाग** या शब्दाचे जरूरीप्रमाणें निरनिराळे अर्थ लावण्याचें अशास्त्रीय धोरण स्वीकारावे लागेल. तेव्हां हे दोन्ही तर्क चुकीचे आहेत.

तथा ह्यौरसेषु पुत्रेषु सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्या पुत्रसमाशग्रहणमुक्तम् । अथ पत्न्यः कार्याः समांशिका इत्यत्र माताप्यंशं समं-हरेदित्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्री हरतीति मतं तदसत् । अंशशब्दस्य समशब्दस्य चानर्थक्यप्रसंगात् । स्यान्मतं बहु धने जीवनोपयुक्तं धनं गृण्हाति अल्पे तु पुत्राशसमांश गृण्हातीति तच्च न । विधिवैषम्यप्रसंगात् ।।

तेव्हा अन्नवस्त्राची तरतूद म्हणून हा भाग देण्यात येतो असें जें अलीकडच्या कित्येक निकालात गृहीत धरण्यांत येतें ते किती चुकीचें आहे हें न्यायकचेऱ्यांनाहि शिरसावंद्य असलेल्या मिताक्षरा ग्रंथानें स्पष्ट शब्दांत नमूद केलें आहे.

हक्कांचा आधार सहमालकी—

पत्नीची पतीच्या मिळकतीत समसमान मालकी उत्पन्न होते, ही

कल्पना स्मृतिग्रंथ व निबंधग्रंथांतून आधारभूत धरण्यात आली आहे आणि याच मूलभूत कल्पनेवर पत्नीला वांटणीत हिस्सा देण्याचें तत्त्व व नवऱ्याच्या मिळकतीचा वारसा तिजकडे येण्याची योजना ही घट्ट बसविली आहेत. **दाय** आणि **विभाग** या दोन शब्दांनी पत्नीस वाटणीत हिस्सा मिळण्याचा हक्क जो निबंधांत वर्णन केला आहे, त्याची आपण युक्तता पाहूं. दाय याची व्याख्या मिताक्षरेनें अशी केली आहे की, मिळकतीच्या मालकाशी असलेल्या केवळ नात्याच्या योगेंकरून जी मिळकत दुसऱ्या मनुष्यास मिळते त्याला दाय असे म्हणतात.

दाय शब्देन यद्धनं स्वामिसंबंधादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते।

तेव्हां पति हा मिळकतीचा मालक धरला तर त्याच्याशी असलेल्या नात्याच्या आधाराने त्याच्या मिळकतीत पत्नीचा हक्क उत्पन्न होतो हे या व्याख्येवरून स्पष्ट होते. पत्नीला नवऱ्याच्या बरोबर विभाग द्यावा याच्या बुडाशी तरी समाइकीची कल्पनाच गृहीत धरलेली आहे. नेहमी ज्या ज्या व्यक्तीची एकाद्या मिळकतीत मालकी असते अशामध्येंच तिची वाटणी होते. समाईक मिळकतीत असलेले निरनिराळे हक्क फोडून त्या मिळकतीचे अलगअलग भाग पाडून ज्या त्या हिस्सेदारांना त्याचे स्वतंत्र भाग देणें याचाच अर्थ वांटणी करणे अगर विभाग पाडणें होय. आणि हीच व्याख्या विज्ञानेश्वराने दिलेली आहे

विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्याना तदेकदेशेषु द्रव्यस्य व्यवस्थापनम्।

चार भावाच्यांत एका घराची वाटणी झाली असे आपण म्हणतों, त्याचा अर्थ असा की, त्या दरेक भावाचा संबध घरावर जो समाईक मालकी-हक्क होतो त्या मालकीहक्काची फोड करून त्या घराचे चार तुकडे केले आणि दरेकाच्या ताब्यांत एक एक भाग दिला. ते चौघेहि भाऊ पूर्वी हिस्सेदार होते म्हणूनच त्यांच्यात वांटणी होऊं शकली. हाच तर्कवाद पत्नीला अगर मातेला मुलांच्या वाटणीत समान हिस्सा मिळण्याचें जे कायद्याचे धोरण आहे त्याला आपण लावू. तिचा मिळकतीत हक्क असतो, ती हिस्सेदार असते म्हणूनच तिला वाटणीत एक भाग मिळतो, असेंच म्हणावें लागेल. अन्नवस्त्राची तरतूद म्हणन भाग देण्याचें कारण नव्हतें. आजहि कुटुंबावर

अवलंबून असलेल्या आश्रित नातेवाईकांच्या उदरनिर्वाहाची व्यवस्था वांटणीच्या वेळेस जशी करण्यांत येते तशी व्यवस्था पत्नीबद्दल करावी असें ठरविलें असतें तरी पुरें होतें. पण तिला हिस्सेदार म्हणून मुलांच्या बरोबरीनें वांटणी देण्याचें ठरविलें याचे कारण तिची मालकी नवऱ्याच्या मिळकतीत समसमान होय हेंच आहे. मिताक्षरा ग्रंथांत हें मत स्पष्टच केलें आहे. मिळकतीच्या मालकीतमुद्धां समाईकपणा आहे की काय अशी शंका घेतल्यास त्याचें उत्तर 'होय' असें आहे. 'नवऱ्याच्या मिळकतीवर त्याच्या बायकोची मालकी शास्त्रांत सांगितली आहे, तेव्हा अर्थात् त्या मिळकतीची मालकी पत्नीची मानली पाहिजे.'

ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तं। द्रव्यस्वामित्वं पत्न्या दर्शितमनेन तस्मात् भार्यायामपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति ।।

निपुत्रिक पतीच्या मरणानंतर त्याच्या पत्नीस मिळकतीचा वारसा उतरतो याचें कारणहि पतीच्या मिळकतीत तिचा जो लग्नघटकेपासून मालकीहक्क उत्पन्न होतो हेंच होय. जीमूतवाहन याने याच आधारावर विधवेस वारसाचा हक्क मिळावा असें प्रतिपादन केलें. तो म्हणतो, 'लग्ननिमित्तानें नवऱ्याच्या मिळकतीत जो त्याच्या पत्नीचा मालकीहक्क उत्पन्न होतो, तो त्याच्या मरणासरशी नष्ट होतो, या सिद्धान्ताला शास्त्रात प्रमाण नाही.'

परिणयनोत्पन्नं भर्तृधने पत्न्या स्वामित्वं भर्तृमरणात् नश्यतीत्यत्र च प्रमाणाभावात् सति।

तेव्हा पतीच्या मिळकतीत पत्नीची समसमान मालकी लग्नघटकेपासून उत्पन्न होते असा जुन्या धर्मग्रथाचा अभिप्राय आहे.

मालकी खरी पण गौण—

पतीच्या मिळकतीत मालकी आहे पण ती गौण प्रकारची आहे असे सध्यांच्या कायद्यांत ठरलें आहे. आणि या गौण मालकीचा अर्थ काय याबद्दल मुंबई हायकोर्टाने नर्मदाबाई विरुद्ध महादेव नारायण ५ मुंबई १०३, या ठरावांत असा खुलासा केला आहे की, मालकी या शब्दाच्या कक्षेंत स्वतंत्र अगर समान हक्कानें मिळकतीची विल्हेवाट अगर स्वतंत्र उपभोग करण्याचा हक्क येत नाही. आणि सर्वसाधारणपणें मालकी या शब्दांत व्यक्त होणारा

अधिकार या गौण मालकांत समाविष्ट होत नाही. या विषयासंबंधी न्याय-मूर्ति ढवळे यांचा श्रीमती सावित्री ठकराणी विरुद्ध मिसेस एफ्. ए. सावी १९३३ पाटणा ३०६, हा ठराव जिज्ञासूनी वाचावा. त्यांत धर्मशास्त्रातील वचनें व कोर्टाच्या ठरावाचे सांप्रतचे सिद्धांत याचें परिश्रमपूर्वक सुंदर परि-शीलन केलेले आहे

पूर्वीची सहमालकी जाऊन ती आज आश्रित बनली—

नवऱ्यापासून पोटगी मिळविण्याचा हक्क आणि त्याच्या घरांत राह-ण्याचा हक्क हा तरी तिला असलेल्या सहमालकीच्याच अनुरोधानें मिळतो कुटुंब एकत्र असतें त्या वेळेस पुरुष हिस्सेदाराना तरी अन्नवस्त्र आणि राहण्यास जागा यापेक्षां काहीच जास्त मिळत नाही. पण असा विपरीत अर्थ करण्यांत आला आहे की, पत्नीला भरणपोषण आणि निवासहक्क एवढाच कायद्याने दिलेला आहे. ती नवऱ्याची हिस्सेदारीण खरी, पण पतिपत्नीत वाटणी होऊं नये, निदान नवऱ्यास वाटल्यास त्याने पत्नीस विभाग द्यावा पण तिला स्वतःला वाटणी मागतां येऊं नये असा मिताक्षरा ग्रंथात स्पष्ट उल्लेख आहे.

जायापत्योर्विभागो न विद्यते। आपस्तंब । तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्या-याऽपि द्रव्यविभागो भवत्येव न स्वेच्छया। —मिताक्षरा.

तिला स्वतः होऊन वाटणी मागता येत नसली म्हणजे तिला हक्क नाही असें थोडेच आहे? आणि नवऱ्याने वाटणी केली म्हणजे मलाच्या बरोबरीने तिला विभाग मिळाला पाहिजे याचा दुसरा अर्थ तरी काय करणार? नव-ऱ्याच्या हयातीत तिला वाटणी मागता येत नाही; तथापि तिचे भरणपोषण नवऱ्यानें करावयाचे ते ती एक सहमालकीण आहे म्हणूनच आणि ज्या ज्या वेळी, उदाहरणार्थ, वाटणीच्या वेळी अगर दुसरे लग्न करण्याच्या वेळी तिच्या हक्काचा निर्णय करण्याचा प्रसंग येई त्या वेळी तिला नुसते अन्नवस्त्र न देता नवऱ्याच्या मिळकतीत—जर कांही मिळकत असेल तर—हिस्सा देण्यांत येत असे.

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।
आज्ञा संपादिनी दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ।—याज्ञवल्क्य.

मिळकत असो अगर नसो, पुरुषानें आपल्या भार्येचें भरणपोषण केलें

पाहिजे या शास्त्राज्ञेचा विपरीत अर्थ करण्यांत आला. भरणपोषणाची जबाबदारी फक्त नवऱ्यावरच व्यक्तिशः पडते, आणि त्याच्या मिळकतीवर कोणत्याहि तऱ्हेचा या जबाबदारीचा बोजा पडत नाही असे ठरविण्यांत आलें. याचा परिणाम फार अनिष्ट झाला आहे. नवऱ्याने सर्व इस्टेट विकून टाकली अगर सट्टे, जुगार, मद्यादि व्यसनात होणाऱ्या कर्जापायी त्याची मिळकत विकली गेली तरी त्याच्या पत्नीस कोणत्याच प्रकारची दाद मिळू शकत नाही अन्नवस्त्राचा माझा हक्क आहे असे म्हणून तिला मिळकतीचे, निदान पक्षी स्वतःच्या हक्काचे कोणत्याच तऱ्हेने संरक्षण करतां येत नाही. कायदा तिला सांगेल की, 'बाई ग, अन्नवस्त्र देण्यास तुझा नवरा व्यक्तिशः जबाबदार आहे; पण त्याच्या मिळकतीवर तुझा कांहीच हक्क नाही;' त्याच बाईला जर मुलगा असेल तर तो बापाचे व्यवहार अनीतीचे आहेत अगर कुटुंबाच्या जरूरी खर्चाकरितां नाहीत अशी तक्रार करूं शकतो आणि बापाचा हिस्सा गेला तरी कुटुबाच्या मिळकतीतील मुलाचा हिस्सा सावकारापासून निर्धास्त राहूं शकतो. वास्तविक मुलगा आणि पत्नी या दोघांचा मिळकतीत हक्क सारखाच, दोघेहि हिस्सेदार, पण पत्नीचें नवऱ्याच्या मिळकतीवरील स्वामित्व गौण प्रकारचें; तिचा नवऱ्याच्या मिळकतीत फक्त अन्नवस्त्रापुरता हक्क; अन्नवस्त्राची जबाबदारी हीहि नवऱ्याच्या मिळकतीवर न पडता नवऱ्यावर व्यक्तिशः पडणारी; या दरेक चुकीच्या सिद्धाताचा त्रिवेणी संगम कायद्यानें घडवून आणला आणि त्या संगमाच्या डोहात सुवासिनींना आजन्म लोटून त्यांना गटांगळ्या खात ठेविले आहे. आजच्या कायद्याने तिचे मालकीहक्क ओरबाडून काढून घेतले आणि तिला आश्रित बनविले आहे. कायद्याच्या परिभाषेतहि तिला आज आश्रित म्हणून संबोधण्यात येतें.

सहमालकी हक्क हाच खरा हक्क—

पतीपत्नीची मिळकतीवर समसमान मालकी शास्त्रानें जी मान्य केली आहे ती लौकिक दृष्टीनेहि योग्यच वाटते. कुटुबाच्या संपत्तीत नवऱ्याच्या कमाईचा भाग किती आणि त्याच्या पत्नीच्या काटकसरीचा भाग किती याचे पृथक्करण केल्यास दोघांनाहि सारखेच श्रेय द्यावे लागल. ही सहमालकीची कल्पना धर्मशास्त्रास सम्मत आहे. विभक्त कुटुब अगर एकत्र कुटुब यांपैकी

कोणतेंहि कुटुंब घ्या, त्यास हें तत्त्व सहज लागू पडणारें आहे. कुटुंबव्यवस्थेत कोणत्याहि तऱ्हेचा बखेडा न माजवितां याच एका तत्त्वाच्या आधारानें इतर भागीदार आणि विवाहित स्त्रिया याचे हक्क समतेच्या पातळीत सहज बसवतां येतील. सुवासिनी आणि विधवा या दोघींनाहि सारखाच तरणोपायाचा हा एक अचूक हक्क आहे. हें तत्त्व इतकें सुटसुटीत आहे की, तें वाटेल त्या परिस्थितीत लावता येईल. आणि स्त्रियाच्या आर्थिक हक्काची केविलवाणी स्थिति अचूकपणें नाहीशी करण्यांत रामबाणाप्रमाणें तें अमोघ आहे. म्हणून सूचना अशी करणे की——लग्नघटकेपासून विवाहित स्त्री नवऱ्याची सह-भागीदारीण आहे, असे समजण्यात यावें. आणि तिला मुलगा असल्यास अगर असता तर एका मुलाच्या बरोबरीने सहभागीदारपणाचे सर्व हक्क मिळावेत. मात्र नवऱ्याच्या हयातीत आणि त्याच्या इच्छेविरुद्ध एक सह-भागीदार म्हणून तिला वांटणी मागता यावयाची नाही.

या सूचनेत तिचा हक्क एका मुलाएवढा ठरविण्यात आल्याने तो निश्चित आणि स्पष्ट आहे. आज मुलाच्या हक्कावर जी त्याची व त्याच्या बापाची सत्ता आहे त्या सत्तेच्याच आधीन पत्नीचा हक्क राहणार. तेव्हा कुटुंबव्यवस्था सुरळीत चालण्यास व्यत्यय येणार नाही. शिवाय अयोग्य कारणाने तिचा हक्क नष्ट होण्याची भीतिहि उरणार नाही. नवऱ्याच्या हयातीत वाटणी होणें कुटुंबाच्या स्थैर्याच्या व अपत्याच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने अयोग्य होय; करितां पतिपत्नीच्यात वाटणी होत नाही, निदान पतिपत्नीस वांटणी मागण्याचा हक्क नाही हे तत्त्व यात नमूद केलेलें असल्यानें या हक्कदानानें पति-पत्नीसंबंधांत वितुष्ट, घोंटाळे आणि अनर्थ याची काल्पनिक भुतेहि उभीं राहूं शकणार नाहीत.

प्रकरण ८ वें

विधवेचे आर्थिक हक्क

विधवेचे हक्क : विभक्त कुटुंब—

डॉ. देशमुख यांचे विधवा वारसाबिल अंमलांत येण्यापूर्वी, विधवेचे हक्क विभक्त कुटुंब आणि एकत्र कुटुंब यांत निरनिराळे होते. विभक्त कुटुंबांत तिला मुलगे असतील तर नवऱ्याच्या पश्चात् नवऱ्याचा वारसा मुलांना मिळे आणि तिला मुलांपासून अन्नवस्त्र मिळण्याचा हक्क असे. मुलांनी वांटणी केली तर तिला एका मुलाएवढा भाग मिळे, पण मुलांनी वांटणी केली नाही अगर एकुलता एक मुलगा असेल तर वांटणी होणे शक्य नव्हते, अशा दोन्ही प्रसंगी तिला फक्त अन्नवस्त्रच मागतां येत असे, पण वाटणी मागण्याचा हक्क तिला नसे. तिचा नवरा निपुत्रिक असेल तर नवऱ्याच्या मिळकतीचा वारसा तिला मिळे पण आतां नवऱ्याच्या पश्चात् त्याच्या विधवेस विभक्त अगर अविभक्त कुटुंबात त्याचा वारसा मुलांच्या बरोबरीनें मिळतो, तिचा हिस्सा एका मुलाएवढा असून तिला वांटणी मागता येते. वारशांत मिळणाऱ्या मिळकतीवर अगर वाटणीत मिळणाऱ्या मिळकतीवर विधवेचें स्वामित्व मर्यादित असतें. त्याचा अर्थ असा की, मिळालेल्या मिळकतीच्या उत्पन्नाचाच फक्त तिला विनियोग करतां येतो. तथापि खालील कारणासाठी ती मिळकत अगर मिळकतीचा भाग तिला मिळण्याचा हक्क मिळतो. आणि या कारणांना कायदेशीर जरूरीची कारणे म्हणतात. आणि ती अशी : कुटुंबाचे अगर कुटुंबांच्या मिळकतीचें संरक्षण, कुटुंबांतील मंडळींचें भरणपोषण, शिक्षण व त्यांच्या आवश्यक धर्मक्रिया, कुटुंबांतील मुलींची लग्नें इत्यादि कारणांसाठी पैशाची जरूरी असेल तर तिला मिळकत विकण्याचा हक्क आहे. या कारणांशिवाय तिनें इतर कारणांसाठी मिळकत विकली अगर मिळकतीची योग्य ती निगा ठेविली नाहीं तर तिच्या नवऱ्याचे सतरा पिढ्यांपर्यंतचे वारस कोर्टात दावे लावू शकतात आणि योग्य कारणांच्या अभावी केलेले व्यवहार कोर्ट रद्द करते आणि मिळकतीची अफरातफर

थांबविण्यासाठी तिच्या कबजांतून मिळकतहि केव्हा केव्हां काढून घेण्यांत येते. नवऱ्याचे जे वारस त्यांना उत्तराधिकारी वारस म्हणतात. विधवेच्या मरणानंतर तिच्या ताब्यांतील मिळकत नवऱ्याच्या वारसांना जाते.

विधवेचे हक्क : एकत्र कुटुंब—

एकत्र कुटुबांत तिचा नवरा पुत्रवान स्थितीत वारला काय अगर निपुत्रिक वारला काय, तिला फक्त कुटुबाच्या मिळकतीतून अन्नवस्त्र आणि राहण्यापुरती जागा मिळते. निपुत्रिक नवऱ्याचा हिस्सा त्याच्या भावाकडे अगर पुतण्यांकड जातो. पुरुषहिस्सेदार आणि जवळचे नातेवाईक यांच्या अभावी मिळकतीचा वारसा तिला कधी काळी मिळे खरा, पण अशा मिळकतीवर तिची सत्ता मर्यादित असे.

वारसा हक्काचें ऐतिहासिक समालोचन—

विधवेस तिच्या नवऱ्याचा वारसा मिळण्यासंबधीचा इतिहास आपण पाहूं. वैदिक काळी नवऱ्याच्या पश्चात् त्याच्या विधवा पत्नीस त्याची मिळकत मिळत असे. परतु त्यानंतरच्या स्मृतिकालांत विशेषतः यज्ञयागाचे स्तोम ज्या काळांत अवास्तव माजलें होतें, अशा त्या कर्मठ कालांत, स्त्रियाना यज्ञाचा अधिकार नाही, म्हणून मिळकत धारण करण्याचा हक्कहि नाही असा युक्तिवाद मान्य झाला आणि विधवेस वारसा हक्क नाही असें ठरविण्यांत आलें. तथापि याज्ञवल्क्याने प्रथमतः तिच्या हक्काचा पुरस्कार केला आणि पुत्रांच्या नंतर तिलाच वारस ठरविले (पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ....). त्यानंतर वृद्धमनु याने दण्डक घालून दिला की, सदाचरणी निपुत्रिक विधवेनेच मृत पतीस पिण्डदान द्यावें आणि मिळकतीचा त्याचा हिस्सा तिने घ्यावा.

अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात् तत् पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ।

पतिपत्नी यांच्यापैकी पत्नी अगोदर वारली तर ती अग्निहोत्र घेऊन जाते; पण पति जर अगोदर मयत झाला तर पत्नीस त्याची मिळकत मिळते असें बृहस्पतीनें सांगितलें आहे.

पूर्वं प्रमीताग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ।
विन्देत्पतिव्रता नारी एष धर्म सनातनः ॥ —बृहस्पतिः

अशा स्थितीत नवऱ्याच्या मरणासरशी तिची सहमालकी नष्ट होते, व नवरा बायको या दोघाच्या मालकीची मिळकत एकट्या मुलीकडे अगर दिरांकडे जाते हें तर्कशास्त्रास पटत नाही. बृहस्पतीने हा प्रश्न सोडविताना सांगितलें आहे की, वेदांनी, स्मृतिधर्माने आणि लोकाचारानें पापपुण्याच्या फलांत पुरुषाची अर्धांगी ही समसमान भागीदारीण ठरविलेली आहे. ज्याची बायको मागें जिवंत आहे त्याचा अर्धा देह जिवंत आहेच. तेव्हां अर्धा देह जिवंत असतांना दुसरा त्याची मिळकत कसा घेऊं शकेल ? मरणाराचे नातेवाईक, मातापितर, सख्खे भाऊ जिवंत असतांनाहि मरणाराच्या निपुत्रिक बायकोस त्याचा हिस्सा मिळावा.

आम्नाये स्मृतितंत्रे च लोकाचारे च सूरिभिः ।
शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समाः ॥
यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति ।
जीवत्यर्धशरीरेऽर्थं कथमन्यं समाप्नुयात् ॥
सकुल्यैः विद्यमानस्तु पितृमातृसमानभिः ।
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तत्भागहारिणी ॥

या स्मृतिवचनांत विभक्त अगर अविभक्त कुटुंब असा कोठेच भेद केलेला नव्हता. उलट त्याचा हिस्सा या शब्दाने ही शास्त्रवचनें एकत्र कुटुबासहि लागू पडणारीं होती. विशेषतः स्मृतिकाली एकत्र कुटुबपद्धतीच अमलांत होती. विज्ञानेश्वरानें यांत एक तोड काढली. त्याने परस्परविरोधी धर्मशास्त्रांचा समेट घडवून आणला. विभक्त कुटुबांत निपुत्रिक नवऱ्याचा हिस्सा त्याच्या विधवेस मिळतो, पण एकत्र कुटुबांत त्याचा हक्क नष्ट होतो असा त्यानें निर्णय दिला. एकत्र कुटुब आणि विभक्त कुटुंब असा भेद करून विधवेच्या वारसाहक्कास निरनिराळे नियम लावणे कसें चुकीचें आहे हे जीमूतवाहन या निबंधकारानें सिद्ध केले आहे. त्याचें म्हणणें असें की, एकत्र कुटुबांतील प्रत्येक पुरुषाचा कांही ठराविक हिस्सा हा असतोच आणि तो त्याच्या मरणानें नष्ट होतो व दुसऱ्या पुरुषमनुष्यास प्राप्त होतो हें म्हणणें पटत नाही. त्याचा हिस्सा मरणानें नष्ट होत नाहीं असें मानिलें म्हणजे तो त्याच्या बायकोकडे

गला पाहिजे. जीमूतवाहनाने शेवटी असा तर्कवाद केला की, लग्ननिमित्ताने स्त्री पतीच्या मिळकतीची सहमालक बनली, तेव्हा तिचा जो हक्कहितसंबंध मिळकतीत उत्पन्न झाला तो नवऱ्याच्या मरणाने नष्ट झाला असे म्हणणें बुद्धीला पटत नाहीच; पण शास्त्रातहि त्याला प्रमाण नाही. एकत्र कुटुंबात निपुत्रिक पुरुषाचा हिस्सा त्याचे भाऊ व पुतणे याच्याकडे जाई पण त्याच्या विधवेला तो मिळत नाही अशी जी कायद्याची योजना होती तिचे समर्थन तर्काने अगर शास्त्रप्रामाण्याने करता येण्यासारखे नव्हते आणि हीच कल्पना जीमूतवाहनाने पुढे माडली आहे. तो म्हणतो, पत्नीच्या वारसाहक्काचा निर्णय करताना विभक्त अविभक्त अगर संसृष्ट स्थिति पाहण्याची जरूरी ठेवणें गौण होय. तिचा पति विभक्त होता, अविभक्त होता की संसृष्ट होता हे न पाहता त्याची सर्व मिळकत त्याच्या पत्नीस मिळावी हा जो जितेंद्रियाचा सिद्धांत आहे तोच ग्रहण करावा.

विभक्त व एकत्र कुटुंब म्हणजे काय ?—

विभक्त आणि एकत्र कुटुंब यातील भेद सांगतों. बाप, त्याचे चार मुलगे आणि त्या मुलांचे मुलगे एकत्र राहात असतील असे कुटुंब अविभक्त अगर एकत्र कुटुंब समजावे. एकत्र कुटुंबात दरेक पुरुषव्यक्तीस सहभागदार म्हणून म्हणतात. भरणपोषण, मिळकतीचा उपभोग आणि मिळकतीची मालकी सगळ्याची सारखीच समजली जाते. या चार मुलांच्या बायका, मूळ पुरुषाची बायको व त्या कुटुंबातील अविवाहित मुलगी या सर्व स्त्रिया आश्रित म्हणून समजल्या जातात आणि त्याचा हक्क फक्त अन्नवस्त्रापुरताच असतो. त्या चार मुलांपैकी एका मुलाचा हिस्सा निराळा पाडलाच तर चार मुलांचे चार व बापाचा एक आणि आईचा एक असे सहा हिस्से वाटणीत पडतील. म्हणजे एका मुलास सहावा भाग मिळेल. पण तो वाटणी न करता मेला, त्याला मुलगा नाही पण मुली व बायको आहेत अशा स्थितीत त्याचा हिस्सा त्याचे भाऊ व बाप याच्याकडे जाईल. त्याची बायको आणि मुली याना फक्त अन्नवस्त्रच मिळेल. त्याने वाटणी करून घेतली आणि नंतर तो जर वारला तर त्याची मिळकत पहिल्याने त्याच्या बायकोस मिळेल व बायकोच्या ह्यातीनंतर त्याच्या मुलीना मिळेल. एकत्र कुटुंबातून कोणीहि पुरुष हिस्सेदार

फुटून वेगळा झाला म्हणजे तो विभक्त झाला असे म्हणतात व त्याचें जें निराळें कुटुंब होतें तें विभक्त कुटुंब समजतात. अविभक्त कुटुंबांत किंवा एकत्र कुटुंबात वारसाहक्काचा प्रश्न उपस्थित होत नाही. कोणी हिस्सेदार मेला म्हणजे इतराचे हिस्से आपोआप वाढतात आणि दरेक पुत्रजन्मागणिक असलेले हिस्से कमी होतात. विभक्त कुटुंबांतच वारसाहक्काचा प्रश्न उभा राहतो. मिळकतीचा मालक वारला म्हणजे त्याच्या मिळकतीचा वारस प्रथम त्याचे मुलगे, नंतर त्याची बायको, नंतर मुलगी, आई, बाप, भाऊ, पुतणे, बहीण असा उत्तरोत्तर वारसाचा क्रम ठरलेला आहे. आणि एकाच्या अभावी वारसा दुसऱ्याकडे जातो. मयताची मिळकत नात्यांच्या जोरावर दुसऱ्या व्यक्तीस मिळण्याचा जो हक्क त्यास वारसाहक्क म्हणतात. विभक्त कुटुंबांतील पुरुष हा मिळकतीचा संपूर्ण मालक असतो

सहमालकी नष्ट न व्हावी—

विभक्त आणि एकत्र कुटुंब यात स्त्रियांच्या हक्कांची स्थापना पूर्वी ज्या तत्त्वावर करण्यांत आली होती त्याचे विवेचन मागें येऊन गेलेच आहे. पण स्त्री ही आपल्या पतीच्या मिळकतीची सहमालकीण आहे, या आधारभूत कल्पनेसच सांप्रतच्या कायद्यानें तिलांजलि दिली. तेव्हां विभक्त कुटुंबांत मुलगा असेल, तर आणि अविभक्त कुटुंबांत नेहमीच, तिला आश्रित समजण्यात येतें. वास्तविक पाहतां ती जर नवऱ्याची सहभागीदारीण असते तर तिचा तो मालकी हिस्सा नवऱ्याच्या मृत्यूनें नष्ट होता कामा नये. नवऱ्याला मुलगा नसेल तर अविभक्त कुटुंबांतहि नवऱ्याचा संपूर्ण हिस्सा तिला मिळाला पाहिजे. तिला मुलगा असेल तर मुलाच्या बरोबर तिला स्वतःचा हिस्सा मागतां आला पाहिजे. नवऱ्याच्या अर्ध्या हिश्श्याच्या ठिकाणीं मुलगे आले तरी पण तिचा मूळचा हक्क कायम राहिलाच पाहिजे.

अन्नवस्त्राच्या हक्काचा बुडबुडा—

आजच्या कायद्याप्रमाणे विधवेस ज्या वेळेला वारशांत मिळकत मिळत नाही तेव्हां, व अविभक्त कुटुंबात नेहमीच तिला कुटुंबाच्या मिळकतींतून अन्नवस्त्र व कुटुंबाच्या घरांत राहण्यापुरती जागा मिळण्याचा हक्क आहे. या

हक्काची मिळकतीवर जबाबदारी पडत असली तरी त्याचा कायदेशीर बोजा उत्पन्न झाला असें मानण्यात येत नाही. दस्तऐवज करून अगर कोर्टांतून निर्णय करून घेऊन मिळकतीवर अशा हक्काचा बोजा उत्पन्न केला असेल तर ती गोष्ट निराळी; पण असा बोजा आपोआप उत्पन्न होत नाही. त्याचा परिणाम काय होतो तो पहा. विधवेच्या नवऱ्यानेच एकत्रपणात खूप संपत्ति मिळविली अशा स्थितीत तो वारला तर त्याची मिळकत त्याच्या इतर भावांकडे अगर मुलाकडे जाईल आणि त्या विधवेस फक्त अन्नवस्त्रच मिळेल. औरस मुलगे असतील तर त्यांना दयेचा पाझर तरी फुटेल; पण सावत्र मुलगे हे दीरपुतण्याना बरे म्हणवतात! तेव्हा तिच्या मुलानी अगर दिरानी मिळकत उडवण्याचा सपाटा चालविला–मग ती व्यसनापायी असो, सट्टयापायी असो, मूर्खपणामुळें असो, किंवा फसवणुकीमुळे असो–तर ती सर्व इस्टेट सावकार अगर विकत घेणारा खुशाल घेऊन जातो. इस्टेट कुटुंबाच्या मालकीची राहिली नाही म्हणजे अन्नवस्त्र देण्याचे साधन व कारणच उरत नाही. अशा तऱ्हेनें या अन्नवस्त्राच्या आणि राहण्याच्या हक्कांचा बोजवारा होतो. त्याच्या उलट, समजा, अन्नवस्त्राचा बोजा दस्तऐवज करून उत्पन्न केला आहे तर मग सावकाराने मिळकत विकावयास काढली अगर दुसऱ्या कोणी ती विकत घेतली तरी अन्नवस्त्राचा हक्क नष्ट होत नाही. पण जो ती मिळकत विकत घेतो त्याला तिला अन्नवस्त्र द्यावे लागते. तेव्हां अन्नवस्त्राचा हक्क देऊन विधवा स्त्रियांचा कायद्याने योग्य बंदोबस्त केलेला आहे अशी आश्वासने देऊन या चळवळीला नामोहरम करणाराचें म्हणणे किती फोल असतें याचा ज्यानें त्याने विचार करावा. अन्नवस्त्राचा हक्क हा आजमितीस बुडबुड्याप्रमाणें क्षणिक आहे. तो केव्हां फुटेल आणि नाहीसा होईल याचा नेम नसतो

किमान हक्क सहमालकीचा होय—

अन्नवस्त्राच्या हक्काचा पाहिजे तर कायदेशीर बोजा उत्पन्न होतो असें ठरवा, म्हणजे तर झालें ना ? असे म्हणून समान हक्काच्या मागणीची तीव्रता विरोधक नाहीशी करूं शकतात. पण या कांगाव्यानें फसण्यांत अर्थ नाहीं. अन्नवस्त्र मिळणें हा आश्रितांचाच अधिकार आहे, नव्हे त्याच्यावर दया आहे. स्त्रियांना स्वतःला आश्रितांच्या पंक्तीतून उठून मालकांच्या

पंक्तीत बसण्याची इच्छाच नसेल तर दुर्दैव त्यांचे आणि त्यांच्या अज्ञानाचें ! ! वेदकालापासून तो इंग्रज सरकारची न्यायासने स्थापन होईपर्यंत स्त्रिया या पुरुषांच्या सहहिस्सेदार गणल्या गेल्या होत्या. नवीन हक्क पाहिजे तर मागू नका; पण जुने हक्क जे दुसऱ्यांनी हिसकावून घेतले ते तरी परत मिळवा. यांशिवाय नुसत्या अन्नवस्त्राची कायद्याने तरतूद केली तर स्त्रियाच्या आकांक्षा तृप्त होतील का? याचा आपण विचार करू. अन्नवस्त्राचा हक्क म्हणजे मिळकतीपैकी सुतळीच्या तोडयावरहि स्त्रीचा हक्क नसतो. पोटापुरते घ्यावें व स्वस्थ बसावे अशी आज एकत्र कुटुंबातील विधवाची जी स्थिति असते ती स्थिति कायम राहिली तर एवढा हक्काच्या झगडयाचा डोंगर पोखरून उंदीर काढण्याचा खटाटोप तरी कशाला हवा? विभक्त कुटुंब अगर अविभक्त कुटुंब यांत मुलाच्या बरोबरीने त्यांना हक्क मिळाला तरच विधवांची केंविलवाणी स्थिति एकदम पालटून त्याची मर्जी इतर कुटुंबीय लोक संभाळण्याची शिकस्त करतील.

एकत्र कुटुंबांत अगदी टाकाऊ आणि नादान पुरुष काही थोडे नसतात ! कदाचित् अशांचाच भरणा विशेष असतो. पण त्यांच्या वाटेस कोणी जातो का? ज्याला त्याला भीति वाटते की, यांनी डोक्यांत राख घातली व वांटणी मागितली तर काय करता ! स्त्रियांना हिस्सा दिला तर मिळकतीचे तुकडे पडतील, स्त्रिया फसतील आणि तिऱ्हाइताच्या घरात मिळकत जाईल असा एक मोठा आक्षेप घेण्यात येतो. जास्त मुलगे झाल्याने मिळकतीचे लहान लहान भाग पडतील याची कोणी फिकीर वाहिली आहे का? मग विधवेमुळे एक एक हिस्सा जास्त पडेल म्हणून कासावीस होण्याचे काय कारण? विधवांना त्यांचे न्याय्य हक्क देऊन सन्मानानें इतर पुरुषहिस्सेदार जर वागतील तर तिसरा माणूस मधें शिरेल तरी कसा आणि कशासाठी? व विधवा फसून त्याला मिळकती देतील तरी कशा? इतउप्पर समजा, एकाद्या विधवेने आपला हिस्सा तुटक करून घेतला आणि माहेरच्या माणसांना दिला, तरी त्यांत एवढी खंत बाळगण्याचें कारण नाही. पुरुष हिस्सेदार आपल्या सासुरवाडीचीच काय पण रखेलीचीहि धन करतात त्याचे काय? अमुक मिळकत एकदां एका व्यक्तीच्या मालकीची झाली म्हणजे तिचा विनियोग कसा करावा याबद्दल कायद्याचें नियंत्रण तिच्यावर असू नये. मिळकत ही नेहमी उप-

भोगाकरिता आहे आणि परिस्थिति जशी असेल त्याप्रमाणे तिचा विनियोग व्हावा हें उचित आहे. पुरुषाच्या मालकीवर नियंत्रण नाही. स्त्रियाना हिस्सा न दिल्याने मिळकत कुटुंबात राहण्याचा उद्देश आज तरी पार पडतो का? पुरुष हिस्सेदार ती एका क्षणात उडवू शकतातच ना? म्हणून स्त्रियांनी एकमुखाने सहभागीदारीहक्काचीच मागणी करावी. सुवासिनी-बद्दल मागील प्रकरणी जी सूचना केली आहे तीच विधवेलाहि लागू आहे. तथापि सध्यांच्या विपरीत कायद्याच्या धोरणाने विधवेच्या हक्काबद्दल सूचना कराव्या लागत आहेत, त्या अशा---

पत्नी म्हणून जो तिला सहभागीदारीचा हक्क मिळावयाचा तो पतीच्या मरणानें नष्ट होऊं शकत नाही.

नवऱ्याला मुलगा नसेल तर एकत्र कुटुंबातील त्याच्या हिश्श्याची मालकी त्याच्या विधवेकडे यावी.

तिच्या नवऱ्यास मुलगे असतील तर मग तो विभक्त असो अगर अवि-भक्त असो त्याच्या विधवेस एका मुलाइतका हिस्सा मिळावा.

विधवेस मिळणारा हिस्सा अगर अंश वाटणीने निराळा करून माग-ण्याचा हक्क तिला मिळावा.

डॉ. देशमुख यानी वरिष्ठ कायदेकौन्सिलात आणलेले स्त्रियाच्या हक्का-संबंधीचे बिल वरिष्ठ कायदेकौन्सिलात बहुमताने पास झाले. त्यास गव्हर्नर जनरलांनी मंजुरी दिली आहे व तो आता कायदा म्हणून अंमलात आला आहे.

बिलाची भाषा थोडक्यांत अशी ---

(१) (अ) सन १९३७ सालच्या हिंदु स्त्रियाच्या मिळकतीच्या हक्कासंबंधीचा हा कायदा होय. (२) त्याची व्याप्ति बलुचिस्थान आणि सोथल परगण्यासुद्धां सर्व ब्रिटिश हिंदुस्थानात राहील. (संस्थानात हा कायदा लागू पडणार नाही हे उघड आहे.)

(२) हिंदु कायद्याचा नियम, धोरण व रीतिरिवाज कसेहि विरुद्ध असोत, कलम ३ यांत नमूद केलेले धोरण कोणीहि हिंदु मनुष्य मृत्युपत्र केल्या-शिवाय विधवा पत्नीस मागे ठेवून मृत झाला तर त्यास लागू पडेल.

(३) (१) कोणी हिंदु मृत्युपत्र न करता स्वसंपादित मिळकत मागें ठेवून मरण पावेल तर ती त्याची स्वसंपादित मिळकत त्याची विधवा आणि

मुलगे यांना वारसाई हक्काने मिळेल. जणू विधवाहि मुलगाच होय. प्रथम मयत झालेल्या मुलाच्या विधवेस मुलाप्रमाणेंच वारसा मिळेल. पण तिला मुलगा असेल तर त्या मुलाबरोबरीने तिला वारसा मिळेल. मयत नातवाच्या विधवेसहि हाच नियम लागू पडेल. (२) मयत इसमाचा अविभक्त हिंदु कुटुंबाच्या समाईक मिळकतीत जो कांही हक्कहितसंबंध असेल तो त्याच्या पश्चात् त्याच्या विधवेस मिळावयाचा आहे. (३) या कायद्याखाली स्त्रियांना मिळणारे मिळकतीवरचें स्वामित्व मर्यादित राहील, पण पुरुष-मालकाप्रमाणें वाटणी मागण्याचा त्यांना हक्क राहील.

(४) हा कायदा अंमलांत येण्याच्या अगोदर जो कोणी हिंदु मयत झाला असेल, त्याच्या मिळकतीस यांतील धोरण लागू पडणार नाही.

येणेंप्रमाणे या नवीन कायद्याची भाषा आहे. बंगालमध्ये दायभाग-पद्धति अंमलांत आहे व त्या पद्धतीला धरून ठरविलेलें धोरण कलम ३ पैकी पोटकलम १ यातलेच लागू आहे. पण त्याविषयी जास्त विस्तारानें लिहिण्याचें कारण नाही.

बिलांतील प्रमुख बाबती—

या कायद्यांत प्रमुख अशा गोष्टी पाहूं गेलें तर त्या अशा —

(१) मयताची स्वसंपादित मिळकत पुत्रांबरोबर विधवेस वारसांत सारख्या हक्कानें मिळते.

(२) विधवा सून अगर विधवा नातसून याना मुलाच्या अगर नातवाच्या ठिकाणी वारसाई हक्कासाठी गणण्यांत येईल.

(३) अविभक्त हिंदु कुटुंबांतील मयताचा समाईक मिळकतीतील हक्कहितसंबंध त्याच्या विधवेस मिळेल.

(४) स्त्रियांना मिळणारें मिळकतीवरील स्वामित्व हें मर्यादित असेल.

(५) विधवेला वांटणी मागण्याचा हक्क राहील.

(६) हा कायदा अंमलांत येण्यापूर्वी झालेल्या विधवांना याचा फायदा मिळणार नाही.

या प्रमुख सहा बाबती निवडल्या आणि त्यांचा बारकाईनें विचार केला तर, व मर्यादित स्वामित्वाची नंबर ४ ची बाब वगळली तर, हिंदु

विधवांचा प्रश्न बऱ्याच कुशलतेनें आणि यशस्वीपणे सोडविण्यांत आला आहे असें म्हणावे लागेल.

नवीन धोरण--

नवीन बिलानें मुख्य जर कोणती गोष्ट केली असेल तर विधवेला आश्रितांच्या मालिकेतून काढून सहभागीदाराच्या मानाच्या दर्जावर आणून तिला बसविलें. नवऱ्याच्या स्वसंपादित मिळकतीत मुलाच्या बरोबरीने तिचा हक्क मानण्यांत आला आहे. आणि एकत्र कुटुबात नवऱ्याच्या पश्चात् नवऱ्याच्या जागी तिला आणून बसविलें आहे. एकत्र कुटुबात तिचा नवरा जर निपुत्रिक वारला तर त्याचा सर्व हिस्सा त्याच्या विधवेस आता मिळेल आणि त्यांत मुलगे असले तर एका मुलाच्या बरोबरीने तिला हक्क मिळेल. तिला पुरुष सहभागीदारांच्या बरोबरीने आणून बसविल्यामुळे अन्नवस्त्र व घरांत राहण्याचा हक्क या बाबती आपोआपच चुटकीसरशा सुटल्या. अन्न-वस्त्र किती द्यावें, अन्नवस्त्राच्या हक्काचा कायदेशीर बोजा मिळकतीवर ठेवावा की नाही, आणि तो हक्क सुरक्षित करण्यासाठी कोणत्या तऱ्हेची उपाययोजना करावी, हे जिकीरीचे प्रश्न आपोआपच सुटले. विधवेला सर्वसाधारणपणे मुलाबरोबर आणि मुलाप्रमाणे हक्क दिल्यामुळें ती मिळ-कतीची वांटणी करून घेईल आणि त्यातच तिला निर्वाह करावा लागेल. मिळकत विकत घेणारे यापुढे विक्रीच्या व्यवहारास कुटुबातील विधवांची संमति आहे की नाही त्याची चौकशी करतील, पुष्कळ व्यवहारांत त्यांच्या सह्या मागतील. पूर्वीप्रमाणें विधवांना वगळून व्यवहार होणार नाहीत आणि त्यांना वगळून अगर त्यांच्या संमतीवांचून केलेल्या व्यवहारानी त्यांच्या हक्कावर कोणत्याहि प्रकारचा घाला पडणार नाही.

विधवेला पुरुषसहभागीदाराच्या पंक्तीला आणून बसविल्याने तिच्या हक्कांचें पुरुषाच्या बरोबरीने संरक्षण होईल. कुटुबाचा कर्ता म्हणून जे कांहीं अधिकार प्रमुख व्यक्तीला (यापुढे विधवा हीसुद्धा कुटुबाचा व्यवस्थापक होऊं शकेल) असतात, जसें--कुटुबाच्या पोषणार्थ, संरक्षणार्थ, अवश्य धर्म-क्रिया, अविवाहित मुलीची लग्नें, इत्यादि कारणासाठी सर्व मिळकत विकण्याचा अगर गहाण टाकण्याचा त्याला अधिकार असतो--त्या अधिकारांत कुटुबाचे

जरूरीचे व्यवहार ती व्यक्ति करील त्या त्या वेळी त्या विधवेच्या हक्कावर-सुद्धां परिणाम होईल. म्हणजे या बिलाने आजच्या कुटुंबव्यवस्थेची घडी यत्किंचित्‌हि न बिघडवितां पुरुषाच्या बरोबरीने विधवेला अगदी समानहक्क दिला आहे, हे या बिलाचें विशेष आहे. विधवा ही कुटुंबांत सहभागीदार होते हें तत्त्व एवढे सर्वव्यापि आणि सर्वक्षम आहे कीं त्यातूनच सर्व समान हक्कांचा पसारा सहजासहजी विकास पावेल. आजचा मर्यादित अधिकार जो या बिलांत कायम ठेवला आहे, तोहि आपोआपच कालांतराने नष्ट होईल. मर्यादित अधिकाराचें हे गालबोट या बिलास कमीपणा आणतें, पण या चिमकुल्या बिलास दृष्ट पडू नये (अनुमोदक आणि विरोधक या दोघांची) म्हणूनच की काय, हें गालबोट सिलेक्ट कमिटीनें त्याला लावलें आहे.

या बिलांत मर्यादित स्वामित्वाचें धोरण कायम ठेवल्याचें जाहीर केल्यानें स्त्रियांची बरीच निराशा होईल. मुलीबद्दल कांहीच तजवीज यांत केलेली नाही, हीहि एक असमाधानाची दुसरी बाब होय. पण या दोन्ही बाबतीत डॉ. देशमुखांचें पहिलें बिल पूर्ण हक्कदान करणारें होतें. सिलेक्ट कमिटीकडे बिल पाठविण्याच्या वेळीच, मुलीच्याबद्दलचा प्रश्न सध्या गाळून टाकला तरच सर्व सभासदांचा पाठिंबा मिळेल, असें बजावण्यात आल्यावरून तेवढी बाबत खास गाळावी लागली. खुद्द सिलेक्ट कमिटीत ओढाताण होऊन काहीतरी तडजोडीनें हें बिल घडविण्यासाठी मर्यादित स्वामित्वाचें तत्त्व त्यांत कायम ठेवावें लागलें असें वाटतें. एका अर्थी हें तत्त्व कायम ठेवलें होते म्हणून त्या बिलास विशेष विरोध झाला नाही, हेंहि तितकेंच खरें.

स्त्रियाच्या हक्कासंबंधी हें बिल कायदा म्हणून आता अंमलांत आलें आहे. त्यांतील मर्यादित स्वामित्वाचें कलम गाळणें हे पुढील कायदेकौन्सिलांना अगदी सोपें जाईल. या कायद्याचा अंमल होण्यापूर्वी ज्या विधवा झाल्या असतील त्यांना याचा फायदा मिळावयाचा नाही, हा उघड उघड अन्याय दिसतो खरा; पण त्याला उपाय नाही. नवीन हक्क उत्पन्न करणाऱ्या काय-द्याचा पश्चात्‌दर्शी अंमल कधीच असू शकत नाही. पूर्वीच तिऱ्हाईत माणसाचे हक्कहितसंबंध प्रस्थापित झाले ते नवीन कायद्याला काढून घेतां येत नाहींत; नाही तर अनवस्था प्रसंग ओढवेल. म्हणून यांत दिसणारा अन्याय सर्वसाधारण रीतीला न्याय्यच वाटेल.

प्रकरण ९ वें

मालकीहक्काचें स्वरूप

मर्यादित स्वामित्व—

वर मर्यादित स्वामित्व याचे थोडे दिग्दर्शन केले आहे. आणि विधवेस मिळणाऱ्या मिळकतीवर तिचे स्वामित्व मर्यादित असते असे म्हटलें आहे. मर्यादित स्वामित्व याचा अर्थ असा की, त्या स्त्रीला त्या मिळकतीचें उत्पन्न असेल तेंच खर्च करण्याचा अधिकार खद्द मिळकतीपैकी एक कवडीहि तिला दुसऱ्याला देऊन टाकता येत नाही. कल्पना अशी आहे की, तिने ती मिळकत जशीच्या तशी संभाळून ठेवावी व तिच्या मरणानंतर तिच्या नवऱ्याच्या वारसाला ती मिळकत मिळावी. हे जे वारस त्यांना कायद्यात उत्तराधिकारी म्हणतात. कांही काही कारणांसाठी, उदाहरणार्थ, कुटुबाच्या व स्वतःच्या पोषणासाठी, मिळकतीचे संरक्षण करण्यासाठी, आवश्यक धर्मक्रियेसाठी, मुलींच्या लग्नासाठी, तिला मिळकतीवर कर्ज काढण्याचा व मिळकत गहाण-खरेदी देण्याचा हक्क असतो. आणि हें तिच्या मालकीवर घातलेलें नियंत्रण व जरूरीच्या कारणासाठी मिळकतीची विल्हेवाट लावण्याचा तिचा हा अधिकार हीच भाडणाची मुळे होत. ती भाडणे कशा तऱ्हेची असतात तें आपण पाहूं.

तंट्याचें व नुकसानीचें मूळ—

विधवेने कोणताहि व्यवहार केला अगर काही मिळकत कोणास लिहून दिली तर असा व्यवहार तिनें योग्य कारणावाचून केलेला आहे म्हणून विधवेच्या पश्चात् तो मला बंधनकारक नाही, असे ठरवून घेण्यासाठी उत्तराधिकारी दावे आणू शकतात. त्यात विधवेने केलेले व्यवहार कायम ठरतात अगर रद्द होतात. विधवेचें म्हणणें असे असते की, योग्य कारणासाठींच तिनें तो व्यवहार केलेला आहे. उत्तराधिकारी याने आणलेल्या दाव्यांत सदर व्यवहार रद्द ठरला तरी विधवेला तो तिच्या हयातीपर्यंत बंधनकारक

असतोच. समजा, एकादे शेत तिनें कारणांवांचून विकले व तिला किंमतहि योग्य मिळाली नाही; तरी विक्री तिच्या हयातीपर्यंत कायम राहते व खरेदी ठेवणारा मिळकतीचा कबजा घेतो व उत्पन्नहि खातो. तिला संपूर्ण मालकी नाही म्हणून खोटी कारणें दाखवून, मिळकत विकून हातांत रोकड जमवण्याच्या मोहानें पुष्कळ वेळा असे व्यवहार ती करते. विधवेला साधारणतः मिळकत विकण्याचा हक्क नाही हे सर्व लोक जाणून असतात, म्हणून भर किंमत देऊन विधवेपासून मिळकत विकत घेण्यास चांगल्या माणसांतून कोणी धजत नाही. खटपटी, लबाड, कावेबाज सावकार पुढें येतात. मिळकतीची पुरीपुरी किंमत सहसा उपजत नाहीच; फार काय–पण प्रत्यक्ष लिहिलेल्या किंमतीपैकी अर्धीहि रक्कम विधवेच्या पदरात पडते की नाही याची शंकाच असते. आणि सावकाराने तरी काय करावे? उत्तराधिकारी यानें दावा आणला आणि तो व्यवहार रद्द ठरला म्हणजे त्याचे नुकसानच. तेव्हां या धास्तीच्या व्यवहारात तो पडतो तेव्हा स्वत. न फसेल अशा बेतानेच सावकार पैसे मोजतो. या मर्यादित स्वामित्वामुळे जितके खोटे, फसवाफसवीचे व्यवहार घडून येतात तितके इतरत्र घडून येत नाहीत. त्यांत विधवा आणि उत्तराधिकारी यांपैकी कोणासहि फायदा होत नाही. मात्र असल्या निष्फळ दाव्यांचा कोर्टात पूर लोटतो. त्यापायी जनतेचा पैसा आणि सरकारचा काळ याचा अगदी अपव्यय होतो. मुलीला मिळणारी मिळकत ही संपूर्ण मालकीची असते आणि त्या मिळकतीचे व्यवहार करीत असतांना ती फसली आहे अगर योग्य किंमत तिला उपजली नाही असे क्वचितच आढळेल तात्पर्यार्थ एवढाच की, मिळकत संरक्षणाकरिता काढलेले हे मर्यादित स्वामित्वाचे तत्त्व मिळकतीची वाताहात लावण्यासच कारणीभूत होते.

ऐतिहासिक समालोचन--

या हक्काचा आपण थोडा इतिहास पाहूं. जुन्या काळी स्त्रीधन म्हणून जी मालकीची कल्पना हिंदु कायद्यानें मान्य केली, तिच्यातील उदार धोरण आंजच्या सुधारलेल्या पाश्चात्य कायद्यात तत्सम धोरणावर मात करणारे आहे. स्त्रीधन म्हणजे नवऱ्याच्या इच्छेला न जुमानता ज्या मिळकतीचें दान, विक्री आणि उपभोग स्त्रीला स्वतंत्रपणें घेतां येतो ती मिळकत.

तदेव च स्त्रीधनं यद् भर्तृतः स्वातंत्रेण दानविक्रयभोगान्कर्तुमधिकरोस्ति दायभागः ।।

स्त्रियांच्या मिळकतीवरच्या स्वतंत्र मालकी हक्कास हिंदु समाजाच्या अवनतीचें ग्रहण घेरूं लागलें आणि असा एक काळ येऊन ठेपला की, तिला हक्क असावा की नाही हाच मुळी वादग्रस्त प्रश्न होऊन बसला. वेदकालानंतरचा धर्मशास्त्रकार बौद्धायन यानें वैदिक धर्मातहि स्त्रियाना मिळकतीचे स्वामित्व देण्यांत आलें नव्हते असें प्रतिपादन केलें. तैत्तिरीय संहितेंतील एका ऋचेचा भलताच अर्थ करून स्त्रिया ह्या अशक्त आहेत म्हणून त्यांना भाग मिळत नाही असे प्रतिपादन केलें. बौद्धायनाचा सिद्धान्त हा (तस्मात्स्त्रिया निरिंन्द्रिया अदायादाः) वेदांतील स्पष्ट अर्थाविरुद्ध आहे असे विद्यारण्यानें प्रस्थापित केले. इंद्रिय या शब्दाचा संदर्भ मिळकतीच्या मालकीहक्काकडे नसून सोमरस कोणी घ्यावा याकडे आहे. (इंद्रिय शब्दस्य इंद्रियं वै सोमपीतः) म्हणजे इंद्रिय याचा अर्थ जो सोमरस पितो तो. तेव्हां स्त्रियाना सोमरस फार चढतो म्हणून त्यांना तो देऊं नये, एवढाच त्या ऋचेचा अर्थ. जैमिनीनें हा धर्मशास्त्राचा भ्रष्टाकार थांबविण्याची शिकस्त केली, पण अनीतीच्या उतरंडीला लागलेला हिंदुसमाज अगदी रसातळाला यऊन पोहोचला होता. तेव्हां त्याचे म्हणणे कोणाला पटेना. नंतरच्या स्मृतिकालांत स्त्रीधन या व्याख्येत कोणकोणच्या तऱ्हेची मिळकत येऊं शकते हा एक मोठाच वादाचा विषय होऊन राहिला होता. एक पक्ष स्त्रीधनाच्या व्याख्येची कक्षा वाढवा असा हट्ट धरीत होता तर दुसरा पक्ष स्त्रीधनाच्या शब्दाची व्याप्ति संकुचित करून मालकीचे तत्त्वच धुळीस मिळविण्यासाठी चंग बाधून उभा होता स्त्रियाना वारसा मिळू नये असा सिद्धांत मान्य झाला. तथापि अपत्यप्रेमापुढें निष्ठुर कायद्याने कच खाल्ली आणि मुलीचा वारसाहक्क पहिल्याने मान्य करण्यांत आला. तिच्या पाठोपाठ विधवेचा वारसा हक्क वृद्धमनु, नारद, मनु, शख इत्यादि स्मृतिकारांनी कबूल केला तरी याज्ञवल्क्य यानी स्पष्टोक्तीचा आधार घेऊन खऱ्या वारसाहक्काचा पुरस्कार (पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ) धर्मपत्नी, मुली, आईबाप वगैरे हे वारस आहेत या श्लोकात केला. तथापि स्त्रियांच्या हक्काचा पुरस्कार मिताक्षरा या टीकेचा कर्ता विज्ञानेश्वर याने निर्भयपणानें केला. स्त्रीधनाची व्याख्या याज्ञवल्क्यांनी अशी केली आहे

की, बाप, आई, नवरा, भाऊ यांनी अग्नीसमक्ष दिलेले तसेंच नंतर दिलेले इत्यादि धन स्त्रीधन समजावें.

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ —याज्ञवल्क्य.

विज्ञानेश्वराने कायद्यात सुधारणा करण्याची सोन्यासारखी चालून आलेली संधि वाया जाऊं दिली नाही. त्यानें स्त्रियांना स्वतंत्र स्वामित्व मिळते असा सिद्धांत प्रस्थापित केला. याज्ञवल्क्यस्मृतीवर मिताक्षरा हा टीकाग्रंथ आहे. तेव्हा याज्ञवल्क्याच्या मूळच्या ह्या श्लोकांतील संस्कृत आद्य, की ज्याचा मराठीत अर्थ 'इत्यादि' केला आहे, त्या शब्दाचा अर्थ लावतांना त्याने सांगितलें की, आद्य किंवा इत्यादि शब्दांत स्त्रीला वारशानें, परोक्तामुळें, विक्रीमुळे, वाटणीमुळे, सापडल्यामुळें किंवा संपादल्यामुळें जी मिळकत मिळते ती मिळकत तिचे स्त्रीधन आहे; व

आद्य शब्देन रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतस्त्रीधनम् ॥ मिता.

विज्ञानेश्वराने लावलेला हा अर्थ चुकीचा आहे, मनुस्मृति आणि कात्यायनस्मृति यांचा अर्थ लक्षात न घेतां त्यानें हें ठोकून दिलें आहे असें त्यावर एकच काहूर उठले. पण वीरमित्रोदय, सरस्वतीविलास या ग्रथांनी, तसेंच अपरार्क, कमलाकर, नंदपंडित यांनी विज्ञानेश्वराची व्याख्या मान्य केली आहे. विज्ञानेश्वराने केलेली सुधारणा त्या काळाला झेपणारी नव्हती आणि जीमूतवाहनासारख्या कायदेसुधारकाने जेव्हां त्यावर शस्त्र उचलले तेव्हा त्याचे म्हणणे लोकांनी आतुरतेने ग्रहण केलें. मिताक्षरेचा अधिकार मोठा, तेव्हा जीमूतवाहनाने आपले म्हणणे सिद्ध करण्यासाठी कात्यायनाचे दोन श्लोक आधार म्हणून घेतले. ते असे, पतीनें दिलेलें धन त्याच्या पश्चात् पत्नीने मर्जीस येईल त्याप्रमाणे खर्च करावें. परंतु त्याच्या हयातीत ते रक्षण करावें किंवा त्याच्या नातेवाइकांच्या हवाली करावें. शुद्धाचरण ठेवणाऱ्या निपुत्रिक विधवेस पतीच्या मिळकतीचा यथास्थित उपभोग घेण्याचा आमरण हक्क आहे आणि त्यानंतर मिळकत वारस घेतात.

भर्तृदायं मृते पत्यै विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।
विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥

अपुत्रा शयनं भर्तु पालयन्ती गुरौ स्थिता ।
भुजीतामरणात्क्षांता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयु: ।।

हे दोन्ही श्लोक पतीनें पत्नीस बक्षीस दिलेल्या मिळकतीसंबंधानें आहेत. वारसावाटणीत, विक्रीत, मिळालेल्या मिळकतीसंबंधानें ते नाहीत. कात्यायनस्मृति संपूर्ण उपलब्ध नाही. तेव्हा वांटणी आणि वारसा यांस त्यानें काय धोरण लाविले होते ते कळण्यास मार्ग नाही आणि यांनाहि हेंच धोरण लावण्याचा त्याचा अभिप्राय होता असेहि म्हणता येत नाही. 'भर्तृदाय' या शब्दाची ओढाताण करून भलताच अर्थ टीकाकारांनी त्यातून काढला आहे. दाय या शब्दाचे अर्थ दोन, बक्षीस आणि वारसा. तेव्हा बक्षीस आणि वारसा या दोन्ही अर्थाचा समावेश करूनच कात्यायनाने धोरण ठरविलें असलें पाहिजे असें टीकाकाराने नमूद केले. तो म्हणतो, अशा प्रकारें नवऱ्याची मिळकत त्याच्या विधवेकडे आली असता तिला तिची विल्हेवाट लावण्याचें स्वातंत्र्य नाही असे ठरविल्याने शब्दार्थामुळे इतर आकाक्षा मनांत उत्पन्न होतात. इतर प्रसंगी मिळकतीची काय व्यवस्था होईल ही आकांक्षा अतृप्त राहील. तेव्हां ज्याप्रमाणें नवऱ्यानें बक्षीस दिलेल्या स्थावर मिळकतीवर तिचा अधिकार नाही, तसा नवऱ्यानंतर मिळालेल्या स्थावर मिळकतीवरहि अधिकार नाही.

एवं च मृतस्य पत्यु: स्थावरे भार्यासंक्रावन्तेऽपि न तस्यादीनादौ स्वातंत्र्यम् आकाक्षातौल्यात् । अन्यथा तत्र कीदृशी व्यवस्था स्यात् इत्याकांक्षा अपूर्णैव तिष्ठत् । यथा पति दत्ते स्थावरे अनाधिकार: तथा पत्यु: स्थावरेऽपि स्त्रीसंक्रान्ते ।। —विवादचिंतामणि

एकाच शब्दाचे दोन अर्थ होत असले म्हणजे एक अर्थ धरून जे उचित तेंच दुसऱ्या अर्थालाहि लागू करावे. सैंधव याचे अर्थ मीठ आणि घोडा असे आहेत. सैंधव खाण्याचा खारट पदार्थ आहे, हा मिठाबद्दल उल्लेख झाला. पण घोड्याचें काय, अशी आकाक्षा सैंधवाच्या दुसऱ्या अर्थानें मनांत उभी राहिली तर ती आकांक्षाहि तृप्त करण्यासाठी जें मिठाबद्दल तेंच घोड्याबद्दल असा पंडिती निर्णय द्यावा व घोडा खाण्याचा खारट पदार्थ आहे असा एक नवीनच सिद्धान्त प्रस्थापित करावा; हा प्रकार जेवढा अडाणीपणाचा आहे तितकाच अडाणीपणा मिळकतीच्या स्वामित्वाबद्दल कात्यायनाच्या वचनाचा अर्थ लावण्यांत झाला आहे. प्रथम स्थावर इस्टेटीपुरताच हा निर्बंध होता;

पण जंगम मिळकतीसहि हेंच तत्त्व लागू करण्यांत आलें. तेव्हां आजमितीस स्थावर आणि जंगम अशा दोन्ही प्रकारच्या मिळकतीवर विधवेस मर्यादित स्वामित्व मिळतें असें ठरलें आहे. टीकाकारानें हें मर्यादित स्वामित्वाचे तत्त्व मुलीलाच काय पण मुलीच्या मुलाला मिळणाऱ्या मिळकतीस लागू केलें आहे. मुंबई इलाख्यांत सुदैवानें मुलीना स्वतंत्र स्वामित्व कायद्याने दिलेलें आहे. असा हा स्त्रियांच्या आर्थिक स्वामित्वाचा इतिहास आहे.

अन्याय कसा झाला?—

वास्तविक मिताक्षरा हा ग्रंथ न्यायासनावरून थेट प्रीव्ही कौन्सिलपर्यंत शिरसा वंद्य मानला जातो. आणि मिताक्षरा ग्रंथांत हरएक प्रकारें मिळणाऱ्या मिळकतीवर स्त्रीचें स्वतंत्र स्वामित्व आहे, असें स्पष्ट नमूद केलेलें असतांनाहि मर्यादित स्वामित्वाचें उंटाचें पिलू हिंदुधर्मशास्त्राच्या संसारांत टीकाकारांनी आणून सोडलें; आणि तें वाढत जाऊन सर्वांत श्रेष्ठतेची प्रतिष्ठा मिरवूं लागलें जीमूतवाहन याच्या ग्रंथाचा अधिकार फक्त बंगाल प्रांतापुरताच ग्रहण करण्यांत येतो; इतरत्र मिताक्षरेंतील तत्त्वाचीच सत्ता अबाधित असते. असें असूनहि मिताक्षराच्या स्पष्ट अभिप्रायास धाब्यावर बसवणारें हें मर्यादित स्वामित्वाचें तत्त्व स्त्रियांच्या हातांतील सत्ता काढून घेऊं शकलें आणि त्यांना दीनवाणी करण्यास कारणीभूत झालें.

हें तत्त्व घातुक व असमर्थनीय आहे—

मर्यादित स्वामित्वाचें हें तत्त्व स्त्रियांच्या नालायकीचा शिक्का आहेच; तसेंच तें सहमालकीच्या त्यांच्या हक्कास मूठमाती देणारें आहे. मिळकत गहाण, बक्षिस अगर दान देण्याचा तिला अधिकार नाही, या सिद्धांतांतून दोन स्पष्ट अर्थ निघतात. असें कांही नियंत्रण ठेवलें नाही तर स्त्री मिळकत उडवून टाकील इतकी ती जात्याच नालायक आहे हा एक अर्थ; व दुसरा एक अर्थ असा की, तिच्या हाती येणारी मिळकत तिच्या मालकीची नाहींच. स्त्रियांची लायकी नव्यानें प्रस्थापित केली पाहिजे असे नाहीं. स्त्रीधनाची जी कल्पना धर्मशास्त्रात पुरातन कालापासून चालत आली आहे, तिचा आधारच त्यांच्या व्यवहारकुशलतेवर आणि लायकीवर आहे. मिळकतीचें जतन

करण्याकडे व द्रव्याचा संग्रह करण्याकडे स्त्रियाची उपजत वृत्ति सुप्रसिद्धच आहे. मुलीला मिळणारी मिळकत तिच्या स्वतंत्र मालकीची; आणि त्याची व्यवस्था ती वाटेल तशी करू शकते असे कायदा मानतो. पण समजा, त्याच मुलीला नवऱ्याची वारस म्हणून सासरची मिळकत मिळाली आहे तर त्या मिळकतीपुरती ती मालकीहक्क गाजवण्यास नालायक असे आजचे विचित्र कोडे हिंदु कायदा पुढे टाकतो. नालायकी असेल तर सरसहा नालायकी असावी. विधवेच्या हाती येणारी मिळकत ती उडवून टाकील ही कल्पनाच खोटी आहे. नवरा जिवंत असताना जिने काटकसरीने आणि मेहनतीने धनाच्या अणूचा ऐरावत केला, ती नवरा मरताच बेफाम होऊन मिळकतीची वाताहात उडवून देईल हे कितपत संभवते? तेव्हा नालायकीचा आरोप फोल ठरतो. तिच्या हातात येणाऱ्या मिळकतीवर तिची मालकी नाही हें म्हणणें कितपत टिकणारे आहे ते पाहू नवऱ्याच्या हयातीत ती नवऱ्याची सहभागीदारीण झाली आणि तो तिचा मालकीहक्क पतीच्या मरणानें नष्ट होत नाही असें गृहीत धरले म्हणजे नवऱ्याच्या पश्चात् तिच्या हाती येणाऱ्या मिळकतीवर तिची मालकी नसते हें म्हणणे अनेक प्रकारे चुकीचे आहे. मुलगा, बायको, मुलगी, आई, बाप, भाऊ, पुतणे, गोत्रातील पुरुष आणि बंधु हे यथाक्रम मरणाराचे वारस होत असे ज्या धर्मवचनानें ठरविलें त्यांत मिळकतीच्या मालकीबद्दल भेदभाव कोठेंच दाखविला नाही. पुरुषांना वारसा मिळेल तर तो स्वतंत्र मालकीचा व स्त्रियांना मिळेल तेव्हां मर्यादित मालकीचा असा भेदभाव शास्त्रकारांच्या मनात असणे संभवत नाही, आणि तसा भावार्थ तर्कदुष्ट आहे. एकाद्या माणसाची मिळकत त्याच्या मरणानंतर दुसऱ्याकडे वारसाहक्कानें जाते, त्या वेळी मयत इसमाचे जे हक्क असतील ते सर्व वारसास मिळतात. तेव्हा नवऱ्याचा अगर मुलाचा वारसा ज्या वेळेस विधवेला मिळतो त्या वेळेस तिला मयत पुरुषाचे असलेले सर्व हक्क ज्या त्या स्वरूपात मिळाले पाहिजेत. मयत इसम हा संपूर्ण मालक होता तेव्हां ती संपूर्ण मालकी तिला मिळाली पाहिजे.

दानधर्मासहि आडकाठी—

मर्यादित स्वामित्वानें कोणाचाच फायदा होत नाही. आणि जरूरीच्या

वेळी तिला मिळालेल्या सवलतीचा काहीच उपयोग होत नाही याचें दिग्दर्शन वर केलेंच आहे. ज्या कारणासाठी तिला मिळकतीची विल्हेवाट लावता येते तीं कारणे थोडी व जुनीपुराणी आहेत. विधवेनें आवश्यक धर्मक्रिया करण्यात खर्च केला तरी ती धर्मक्रिया मयताच्या आत्म्यास सद्‌गति देण्यासाठी केलेली असावी लागते. विधवा स्वतःच्या मनःशुद्धीकरिता काशीला जाऊन आली तर तिचा तो खर्च अयोग्य समजला जाईल. पण तीच जर ती प्रयागला जाऊन नवऱ्यास पिण्डदान देऊन परत येईल तर असा खर्च कायदेशीर समजला जातो. विधवेच्या स्वतःच्या मानसिक उन्नतीसाठी काहीच खर्च करण्याचा अधिकार तिला नाही. तिनें नवऱ्याच्या नावानें लोकोपयोगी संस्थेस द्रव्यसहाय केले तर तो खर्च योग्य समजला जात नाही. कारण त्यामुळें नवऱ्याच्या आत्म्यास सद्‌गति मिळाली असें म्हणतां यावयाचें नाही. शिक्षणसंस्था, इस्पितळें, अनाथगृहें, सामाजिक चळवळी, मंदिरांचे जीर्णोद्धार इत्यादि लोकोपयोगी व आजच्या घटकेला मदतीस योग्य अशा संस्थांस तिला मिळकत देतां येत नाहीं. तिनें पाहिजे तर नवऱ्याची श्राद्धें करावीत; आणि त्यापायी होणारा खर्च योग्य समजला जातो.

तेव्हां मिळकतीच्या स्वामित्वाबद्दल अशी सूचना करावयाची कीं, वारसा, वांटणी, विक्री, बक्षीस व अन्य तऱ्हेने त्यांना मिळणाऱ्या मिळकतीवर स्त्रियांचा संपूर्ण मालकीहक्क असावा.

उत्तराधिकारी वारसाच्या हक्कांची छाटाछाट—

वर जी सूचना केली आहे ती मान्य केली तर उत्तराधिकारी वारसांच्या त्रासापासून विधवांची कायमची सुटका होईल. विधवेच्या मरणानंतर राहिलेली मिळकत नवऱ्याचे वारस म्हणून त्याना मिळावी यास कोणीच हरकत घेणार नाहीं. विधवेला आपण मिळकतीवर संपूर्ण मालकी देतों तेव्हां तिने मिळकतीची विल्हेवाट लावली नसेल तर राहिलेली मिळकत त्याना मिळेल. विधवा ही संपूर्ण मालक असल्याने तिनें केलेल्या व्यवहारांस हरकत घेण्याचा त्यांना हक्क उरणार नाही. पण जर वर केलेली सूचना ग्राहय झाली नाहीं किंवा बडोदा कमिटीनें सुचविल्याप्रमाणें अमुक

एका किंमतीची मर्यादा ठरवून त्याच्या आंतील मिळकतीवर स्वतंत्र स्वामित्व द्यावें व त्यापेक्षां जास्त किंमतीच्या मिळकतीपुरतें मर्यादित स्वामित्व द्यावें अशी तोड निघाली तर या उत्तराधिकारी लोकांच्या हक्कांबद्दल विचार करावा लागेल. आज उत्तराधिकारी वारस म्हणून जे कबूल करण्यात आले आहेत, त्यांत विधवेच्या नवऱ्याच्या जवळच्या वारसांचाच फक्त समावेश होत नसतो; तर मयत इसमाचे चौदा पिढ्यापर्यंतचे वारस त्यात गणले जातात. अशा वारसांची संख्या अजमासें दोनशें सत्तावन आहे. बरेचसे वारस असे असतात की, मयताचे ते हाडवैरी शत्रू तरी असतात अगर अनोळखी तरी असतात. या सगळ्यांना दावे करण्याचा हक्क ब्रिटिश राजवटीत नव्यानेंच मिळाला आहे. जवळच्या वारसानें विधवेची गय केली तर त्याच्या नंतरचा वारस दावे लावू शकतो. पुरुष मालक मरताच हे उत्तराधिकारी गिधाडासारखे त्याच्या विधवेभोंवतीं गोळा होतात आणि विधवेला अगदी भंडावून सोडतात. हाडवैरी, दूरचे, अनोळखी आणि आपमतलबी लोकांसाठी नवऱ्याची मिळालेली मिळकत की ज्यात तिच्या काटकसरीचा बराचसा अंश आहे–जतन करून ठेवली पाहिजे हें कायद्याचें बंधन विधवेला असह्य होते व अशा आशाळभुताना निराश करण्यासाठी खोटे व्यवहार करण्याची ईर्षा तिच्या मनांत उत्पन्न व्हावी हें साहजिकच असतें. उत्तराधिकारी वारसानें विधवेशी संगनमत केलें म्हणजे तिला वाटेल ते व्यवहार करतां येतात. तेव्हां विधवा या आपमतलबी वारसांची संमति विकत घेऊं शकते. असा हा एकंदर अथपासून इतिपर्यंत उत्तराधिकारी वारसांचा छळ विधवेला सोसावा लागतो. मयताचे जवळचे वारस विधवेची पैशाअडक्यासंबंधीची खरी स्थिति जाणणारे असतात. मयताशीं असलेल्या नात्याच्या जिव्हाळ्यामुळें त्याच्या कुटुंबाबद्दल त्यांना आत्मीय भावना असते. आणि क्रमानें ते विधवेच्या नंतर लगेच वारस असतात. अशा जवळच्या नातेवाइकाना फसविण्याचा अधिकार विधवेला असू नये असें कित्यकांचें म्हणणें आहे. तेव्हां उत्तराधिकारी वारसांपैकीं मुलगी, आईबाप, भाऊ, पुतण्या, बहीण, आजोबा, मुलीची मुलगी व मुलगा ह्या वारसांनाच फक्त विधवेनें केलेल्या व्यवहाराविरुद्ध तक्रार करण्याचा हक्क असावा व बाकीच्या वारसांना तसा हक्क नसावा अशी वैकल्पिक सूचना येथें नमूद करावीशी वाटते. आणि बडोदें समितीनें

हेंच सुचविले होते व तें आतां कायद्याचें तत्त्व म्हणून बडोदें हिंदु कायद्यांत प्रविष्ट आहे. असे झाले तर जेव्हां जवळचे वारस कोणी नसतील तेव्हां तरी विधवेस वस्तुतः स्वतंत्र स्वामित्व मिळेल. बाकीच्या दूरच्या वारसाचा हरकत घेण्याचा हक्क काढून घेतला म्हणजे तिला मिळकतीची व्यवस्था करण्याची पूर्ण मुभा मिळेल.

विधवा सून—

विधवा सुनेच्या हक्काबद्दल खुलासा केला पाहिजे. अविभक्त कुटुंबांत विधवा सुनेला अन्नवस्त्राचा हक्क आहे. तिला नवऱ्याच्या ठिकाणी हिस्सेदार म्हणून गणावे अशी आतां देशमुख कायद्यानें जी तजवीज केली आहे तिचा फायदा तिलाहि मिळेल व तिला आपल्या नवऱ्याचा हिस्सा मिळेल. खरी अडचण विभक्त कुटुबांत उत्पन्न होते. तिच्या नवऱ्याची मिळकत सासऱ्याला मिळाली असेल तर तिला अन्नवस्त्र देण्याला सासरा कायद्यानें बिलकूल बांधलेला नसतो. पण तिचें भरणपोषण करण्याची सासऱ्यावर पडणारी नैतिक जबाबदारी त्याच्या पश्चात् त्याच्या मिळकतीवर कायदेशीर जबाबदारी म्हणून समजली जाते, व ती मिळकत घेणाऱ्यास त्या विधवा सुनेस अन्नवस्त्र द्यावें लागते, असें आजचें कायद्याचें धोरण आहे. त्यांत फेरफार किती करतां येईल ते पाहूं. खुद्द तिच्या नवऱ्यास सासरा जर पोसण्यास बाधलेला नव्हता तर त्याने आपल्या सुनेस पोसलें पाहिजे असा हट्ट धरणें बरोबर नाही. मात्र एका बाबतीत सुधारणा करतां येण्यासारखी आहे. आणि ती अशी—सासऱ्याच्या मिळकतीचा वारसा तिला मयत पुत्राच्या ठिकाणी समजून मिळाला पाहिजे. मग ती एकटी वारस असो अगर दिरांच्या बरोबर ती वारस होत असो.

कांहीं इतर हक्क—

नवऱ्याच्या मिळकतीत पत्नी ही सहमालकीण होते व तिचा हा मालकी-हक्क पतिनिधनाने नष्ट होत नाही, ह्या दोन मूलभूत मागण्या कायम झाल्या म्हणजे स्त्रियांचे वारसा हक्काचे अनेक अन्यायी प्रश्न आपोआप सुटतात. तिघे भाऊ आणि चौथ्या भावाची विधवा अशा कुटुंबास त्यांच्या चुलत्याचा अगर आजोबाचा (आईकडच्या) वारसा मिळाला तर आज फक्त तीन भावां-

नाच ती मिळकत मिळते; मयत भावाच्या विधवेस कांहीच मिळत नाही; पण नंतर ही स्थिति पालटेल व त्या मिळकतीचे सारखे चार भाग होऊन एक भाग विधवेला मिळेल. दुसरे एक कायद्याचें असें तत्त्व आहे की, सारख्या दर्जाच्या वारसांत स्त्रीवारसापेक्षां पुरुषवारसास अगोदर मिळकत मिळावी. हेंहि अन्यायी तत्त्व आपोआप नाहीसे होईल व वरची दोन तत्त्वे अशी अमोघ आहेत की, विवाहित स्त्रियांचा दरेक प्रश्न अत्यंत समाधानकारकपणे ती सोडवूं शकतात.

आई—

मातेचा प्रश्नहि सोडविला पाहिजे. अविभक्त कुटुंबाची मिळकत असेल तर माता ही मयत पित्याच्या ठिकाणीं येईल व मुलांच्या बरोबरीनें हिस्सा मागू लागेल. विभक्त कुटुंबांत तिला समाश्रित म्हणूनच गणावें लागेल. तिला मुलाच्या मिळकतीत हिस्सा देणें सोईचें होणार नाही. आणि हिस्सा तरी कसा देता येईल? विभक्त झालेल्या व स्वतः कमवणाऱ्या मुलाची ती सहमालकीण आहे असे म्हणतां येईल काय ? आणि हिस्सा तर फक्त मिळकतीचे मालकच मागू शकतात. म्हणून तिला समाश्रित गणून मुलांच्या ह्यातीत तसेच पश्चात् अन्नवस्त्राचा हक्क दिला पाहिजे. आजहि तसा हक्क तिला आहे व तोच जास्त भक्कम पायावर स्थिर करण्यासाठी असे सुचवावेंसे वाटते की, मुलांच्या मिळकतीवर मातेच्या भरणपोषणाची कायदेशीर जबाबदारी समजून तिचा बोजा त्या मिळकतीवर पडावा.

इतर बाबतींविषयीं—

इतर बाबतीत, उदाहरणार्थ वारसांचा क्रम आणि त्यात स्त्री वारसांचे स्थान, स्त्रीधन आणि त्याचे वारस या बाबतीत ठिकठिकाणी सुधारणा सुचवितां येण्याजोगे खांचखळगे आहेत. पण त्यांचा विचार कालगतीने व यथाक्रम होईल. ते खांचखळगे असे कांही खोल किंवा रुंद नाहीत की, ज्यांत हिंदु स्त्रियांच्या उत्कर्षाचा गाडा कांही वेळ तरी अडकून बसेल. फार झालें तर तो गाडा धांवत असतांना या उंच-सखल रस्त्यानें वरखाली धक्के बसतील. शहरांतील लोकांना खेडेगांवांतील खांचखळग्यांच्या वाटेचा बैलगाडीचा

प्रवास थोडी करमणूक करणारा तर वाटतोच, पण त्याहीपेक्षां तो एक निराळीच गोष्ट सांगत असतो. आणि ती गोष्ट ही कीं, हे आपले अस्सल जुने प्रवासमार्ग आणि हेच आपल्या वाडवडिलांच्या सहनशीलतेचे साक्षी. वर ज्या विषयाबद्दल विस्तृत रीतीनें विवेचन केलें आहे त्या विषयप्रांतांत आज स्त्रियांच्या उन्नतीचाच काय, पण पर्यायाने हिंदु समाजाच्या भरभराटीचा गाडा वाळूत रुतून बसला आहे. त्यामुळे स्त्रीसमाज दीनवाणा होऊन कायदेशीर नियंत्रणाच्या वाळवंटांत होरपळत पडला आहे. त्या वाळवंटांतून गाडा पुढें ओढला आणि समान हक्काच्या कठीण जमिनीवर तो आणून सोडला तरी चालू काळाच्या दुर्लंघ्य दरडी चढून व पर्वताच्या माथ्यावर जाऊन पोहोंचू, आणि तेथून पुढें नवीन युगाच्या अरुणोदय-प्रकाशात समाजव्यवस्थेचे राजमार्ग आपणास आढळतीलच.

प्रकरण १० वें

उपसंहार

विधायक सूचनांची जरूरी—

येथपर्यंत स्त्रियांच्या वैयक्तिक आणि आर्थिक हक्काची चर्चा केली व त्यांत सुधारणा करण्यासाठी विधायक सूचनाहि पुढे माडल्या. हिंदु स्त्रियांच्या कायदेशीर दुर्दशेचे वर्णन एतद्विषयक निबंधांत व वाङमयांत इतरत्र गेल्या चाळीस पन्नास वर्षात अनेक ठिकाणी केलेलें आढळतें. आणि या प्रश्नाला चालना देण्याचे ज्या ज्या महात्म्यानी प्रयत्न केले त्यामुळेच आज थोडीबहुत जागृति आणि सहानुभूति दिसून येत आहे. कायदेशीर दुर्दशा सगळ्यांनी वर्णन केली. बहुजनसमाजाला ती पटली व समाजसुधारकांना ती दूर करण्याची बुद्धि झाली. तथापि विधायक सूचना पुढें मांडल्याशिवाय या प्रश्नाला खरें तोंड लागणार नाही असें वाटून आतांपर्यंत केलेल्या सूचना पुढें मांडल्या आहेत. विषय कायद्याचा व धर्मशास्त्राचा म्हणून गुंतागुतीचा, तेव्हा कायदा जाणणाऱ्यांवर तो विषय बहुजनसमाजाला विशद करून सागण्याची जबाबदारी पडते. सामाजिक सुधारणा करण्याची कळकळ असूनहि कायद्याच्या ज्ञानाच्या अभावी स्त्रियांच्या दुर्दशेचे प्रश्न योग्य तऱ्हेनें सोडवितां येणार नाहीत; आणि एकाद्या सामान्य वकिलानें जर त्या चळवळीला विरोध केला तर खरी दुःखें असून व ती निवारण करण्याची खरी जरूरी असून अनभिज्ञ समाज-सुधारकाला हार खावी लागेल. तेव्हां अशा जिज्ञासू लोकांच्या व भगिनीवर्गाच्या आटोक्यांत हा विषय आणन द्यावा, साधक-बाधक चर्चेस जरूर असणारी शास्त्रवचनें व तर्कसिद्धान्त त्याना पुरवावेत आणि विधायक मागण्यांचा तक्ता त्यांच्यापुढें माडावा या उद्देशानें विषयाची माडणी केली आहे. विधायक मागण्या जनतेपुढें मांडल्या तरी हा हक्काचा झगडा कोणी कसा लढवावा याचें विवेचन थोडें केलें पाहिजे. त्यांत खुद्द स्त्रियांना काय करतां येण्यासारखें आहे व पुरुषवर्गावर जबाबदारीचें ओझें किती आहे याचाहि विचार करावा लागेल.

हक्क मिळविण्याचे सामुदायिक उपाय—

आजचे हिंदुधर्मशास्त्र बहुतेक न्यायाधिशांच्या टरावानी व्यापले आहे. कोर्टाचे ठराव कोर्टावर हमेश बंधनकारक असतात. मनात सुधारणा घडवून आणण्याची इच्छा असताहि न्यायाधीशांना पूर्वीच्या ठरावाविरुद्ध निकाल देतां येत नाही. हिंदुधर्मशास्त्रात स्त्रियांच्या हक्कापुरती सुधारणा घडवून आणणें असेल तर कायदेकौन्सिलांतून कायदा पास करून घ्यावा लागेल. त्याचा विधि असा. कायदे कौन्सिलाच्या सभासदाने एकाद्या कायद्याचा मसुदा तयार करून तो कौन्सिलांत माडण्यासाठी पाठवावा लागतो. तो मसुदा मांडण्यास सरकारने परवानगी दिली म्हणजे तो चर्चेसाठी कौन्सिलापुढें येतो. कित्येक वेळेस त्याची चर्चा तहकूब राहते; कित्येक वेळेस तो सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्याचें ठरते; कित्येक वेळेस लोकमत अजमावण्यासाठी तो पुन्हां प्रसिद्ध करण्याचे ठरते, आणि कित्येक वेळेस विरुद्ध चर्चेच्या वावटळीने वाळलेल्या पानाप्रमाणें तो उडूनहि जातो. हे सर्व अपमृत्यू टळले तर तो मंजूर होतो. आणि व्हॉइसरॉय अगर गव्हर्नर साहेबाच्या संमतीनें कायद्याच्या स्वरूपात बाहेर पडतो. अशी ही रीत आहे. तेव्हां स्त्रियांनी या कायदेशीर मार्गानें आपल्या हक्कांचे गाऱ्हाणें कायदेकौन्सिलांच्या चव्हाट्यावर मांडलें पाहिजे. या प्रश्नाची तीव्रता ठसविण्यासाठी आणि आपल्या मागण्या पटविण्यासाठी लोकमत तयार करणें जरूर आहे. म्हणून ठिकठिकाणी सभा भरविणें, विधायक मागण्या पुढें मांडून त्यांना पाठिबा मिळविणें ही कामे स्त्रियांच्या निरनिराळ्या संस्थांकडून होण्यासारखी आहेत. याशिवाय दुसरा मार्ग असतो आणि तो म्हणजे स्त्रियांच्या हक्कांची चौकशी करण्यासाठी सरकारी कमिटी नमून घेण्याचा. अशी कमिटी निरनिराळ्या विद्वानांचे अभिप्राय मागविते; तोंडी पुरावा घेते; शास्त्राधार, चालू कायदा या सर्वांचा विचार करून वर्तमानकाळी आवश्यक वाटणाऱ्या सुधारणा पुढें मांडते. कमिटीच्या निवेदनावरून कायद्याचा मसुदा घडविण्यांत येतो आणि नंतर तो कौन्सिलापुढें इतर मसुद्याच्या मार्गानें चर्चेसाठी येतो. असा मसुदा पुढें आला म्हणजे तो मंजूर होण्याचा विशेष संभव असतो. कमिटीनें घेतलेला पुरावा व तिनें गोळा केलेले विद्वानांचे अभिप्राय यांच्या पाठिंब्याच्या जोरावर विरोधकांची तोडें बंद करतां येतात. शारदा ॲक्ट पास झाला,

त्याचें सर्व श्रेय सर मोरोपंत यांच्या कमिटीस द्यावें लागेल. अशा प्रकारच्या कमिटया म्हैसूर व बडोदें संस्थान यानी नेमल्या होत्या व दोन्ही संस्थानांत आर्थिक हक्कांबद्दल उदार धोरणी कायदे मंजूर झाले आहेत. कमिटी नेमून घेण्याची मागणी दिसण्यांत लहान व बिनविरोध मंजूर होण्यासारखी असते अगदी जुन्या मताच्या माणसालाहि आशा वाटते की, असलेले हक्क काढून घेण्याची आवश्यकता आपण कमिटीपुढें माडून मंजूर करून घेऊं. परिणामाच्या दृष्टीने ती मोठेंच काम करूं शकते. शिवाय लोकाना कोणत्या सुधारणा सांप्रत पचतील हे कमिटी चांगल्या तऱ्हेने ठरवू शकते. कारण तिच्यापुढे सर्व प्रकारची मते व्यक्त झालेली असतात व त्यांचा निष्कर्ष काढून योग्य त्या सूचना ती करीत असते. ज्या भगिनी संस्थानांत राहात असतील त्यांनी अशा कमिटया आपआपल्या राजाकडून नेमून घ्याव्यात. खालसांतील पेक्षां संस्थानात हा प्रश्न लवकर सुटण्यासारखा आहे. तेव्हा संस्थानी भगिनींनी चळवळ करून खालसांतील लोकांच्या अगोदर हक्क पटकवावेत.

अकरा कोटी व्यक्तींचा प्रश्न—

सरकारची मदत मिळणें दुरापास्त व दिरंगाईचें आहे. तेव्हां दरेक हिदु स्त्रीपुरुषास स्त्रियांच्या हक्काच्या बाबतीत काय काय करता येण्यासारखें आहे तें आपण पाहूं. रजिस्टर लग्नपद्धति याचा कायदा स्पेशल मॅरेज ॲक्ट हा आहे. आणि हा कायदा अत्यंत महत्त्वाचा असल्यामुळें त्याची जास्त ओळख करून दिली पाहिजे. ह्या कायद्याखाली कोणाहि मनुष्यास स्वजातीय अगर परजातीय व्यक्तीशी ठरलेले लग्न रजिष्टर करून घेतां येतें. फक्त पुढील अटी त्यांत दिलेल्या आहेत. वधू अगर वर यापैकी कोणाचा नवरा अगर बायको जिवंत असतां कामा नये. पुरुषाचें वय अठरा व मुलीचे वय चौदा वर्षांपेक्षां जास्त असले पाहिजे. एकवीस वर्षाच्या वयाच्या खालच्या वधूवरांनीं आपल्या पित्याची अगर पालकाची संमति मिळविलेली असली पाहिजे. आणि वधूवरांचें पूर्वीचें नातें लग्न न होण्याइतके जवळचें असतां कामा नये. लग्न रजिष्टर केले म्हणजे त्यापासून वैयक्तिक आणि आर्थिक हक्क अगदी निराळेच उत्पन्न होतात. या ॲक्टखाली लग्न केलेल्या पुरुषाला पहिल्या बायकोच्या हयातींत दुसरें लग्न करतां येत नाही. आणि त्यानें तसे

लग्न केले तर फौजदारी कायद्याप्रमाणे त्याला शिक्षा होते. अशा लग्नांना हिंदी घटस्फोटाचा कायदा लागू पडतो. आणि त्यांत ठरविलेल्या कारणांवरून उभयतां नवराबायकोना झालेले लग्न रद्द करून घेतां येतें व घटस्फोटहि मागतां येतो. या कायद्याखाली लग्न करणारा पुरुष लग्न होतांच अविभक्त कुटुंबातून वेगळा झाला असें समजण्यांत येतें. तथापि त्याच्या वारसा हक्कास बाध येत नाही. लग्न केलेल्या व्यक्तीपैकीं कोणी मयत झाले तर त्याच्या मिळकतीचा वारसा इंडियन सक्सेशन ॲक्टाप्रमाणें उतरतो. त्याचा वारसाक्रम थोडक्यांत असा आहे. मयतास विधवा आणि मुलें असतील तर मिळकतीचा तिसरा हिस्सा त्याच्या विधवेस आणि बाकीचे दोन हिस्से त्याच्या मुलास मिळतात. त्याला संतति नसेल, पण जवळचे नातेवाईक असतील तर अर्धी मिळकत त्याच्या विधवेला व अर्धी त्याच्या जवळच्या नातेवाइकांना मिळते. आणि जवळचे नातेवाईक नसले तर सर्व मिळकत त्याच्या विधवेला मिळते. मुलगा आणि मुलगी याना बापाच्या मिळकतीचा वारसा समसमान मिळतो. स्पेशल मॅरेज ॲक्टखाली म्हणजे रजिष्टरपद्धतीनें ज्याची लग्नें होतात अशा स्त्रियांची सर्व गाऱ्हाणी दूर होतात. बहुपत्नीकत्वाच्या दुष्ट चालीस जसा त्यामुळे आळा बसतो तसा हा कायदा स्त्रियाना घटस्फोटाची सवलत आटोक्यात आणून देतो. विभक्त-अविभक्त कुटुंबाचा बखेडा न ठेवता एका चुटकीसरशी लग्न करणाऱ्या पुरुषांस हा विभक्त ठरवितो, त्याचा वारसा मुलांच्या बरोबरीनें त्याच्या विधवेस देतो. इतकेच नव्हे, तर वारसांत मिळालेल्या मिळकतीवर त्या स्त्रीला संपूर्ण मालकी देतो. मुलीना (विवाहित वा अविवाहित) मुलांच्या बरोबरीने आईबापांची मिळकत समसमान हिश्शानें मिळते. ही एकंदर सवलत पाहिली म्हणजे मनांत येतें की, हिंदुधर्मशास्त्रांत फेरफार घडवून आणण्याचे दुःसाध्य काम घडवून आणण्यांत समाजसुधारकाचे जे श्रम खर्ची पडतील तेवढ्या श्रमांत रजिस्टर लग्नपद्धति लोकप्रिय करतां येईल. बहुजनसमाजाबरोबर जुन्या कायद्याच्या गाळांत रुतून बसलेल्या सुधारणेच्छु व्यक्तींना तरी योग्य त्या सुधारणा अंमलात आणणें शक्य होईल. आपल्या समाजांत अज्ञान आणि दारिद्र्य ही फार आहेत. तेव्हां समंजस आणि शिकलेल्या लोकांची विनाकारण कुचंबणा होते. कायदे करणाऱ्या पुढाऱ्यांचीं मनें वळविण्याऐवजी आणि दुर्धारकांची

समजूत घालण्याऐवजी शिष्ट गणल्या जाणाऱ्या सुशिक्षित समाजानें हिंदु लग्नपद्धतीवर बहिष्कार घातला आणि रजिस्टर पद्धति सरसहा अंमलांत आली तर हिंदु कायदाहि शरण येईल. तेव्हां ज्यांना ज्यांना हिंदु स्त्रियांची कायदेशीर दुर्दशा निवारण करण्याची इच्छा असेल, निदान त्या दुर्दशेच्या खाईत आपण अगर आपली मुलेबाळे होरपळत पडू नयेत असें वाटत असेल, त्यांनी स्वतःची व मुलाबाळांची लग्ने रजिष्टर पद्धतीनेंच करावी. अविवाहित मुलींनी तर शपथच घ्यावी की, लग्न करावयाचे झालेच तर मी रजिष्टर-पद्धतीनेच करीन. रजिष्टर पद्धतीत गणगोत्रच काय एक जातसुद्धा लागत नाहीत, तेव्हां त्यामुळें वरपमंतीचे क्षेत्रहि पुष्कळच विस्तृत होईल ते निराळेच.

हक्क मिळाल्यानेंच स्त्रियांची खरी उन्नति होईल--

स्त्रियांची उन्नति जर खरोखरी कशानें होणार असेल तर ती त्याचे कायदेशीर हक्क त्यांच्या हस्तगत करून दिल्यानेंच. नुसतें शिक्षण दिल्याने त्यांची स्थिति सुधारेल हें म्हणणे अत्यंत चुकीचें आहे. उलट शिक्षणाने व प्रौढ विवाहानें त्याच्या अडचणी वाढवून गृहसौख्यांत नवीनच बखेडे उत्पन्न केले आहेत. शिक्षणानें त्यांना ज्ञान होईल, व्यवहारकौशल्य येईल व कदाचित् मिळवितें होतां यईल परंतु त्यांना स्वतंत्रता नसेल तर त्यांची सर्व हुषारी कवडीमोल ठरेल शिक्षणाने ती सुसंस्कृत होईल, तिचे कलाकौशल्य वाढेल व जास्तीत जास्त म्हणजे ती सुगृहिणी, सुकन्या, सुमाता व कलावत विदुषी होईल, पर्यायाने ती पुरुषजातीच्या अधिक उपयोगी पडण्यास लायक होईल. एकाद्या उपयोगाच्या प्राण्यास सेवाचाकरीत तरबेज करण्यासाठी दिलेले शिक्षण त्या प्राण्याची उन्नति करण्यास कितीसे उपयोगी असतें? तद्वतच स्त्रियांना फक्त शिक्षण दिल्यानेच त्यांची खरीखुरी उन्नति होणार नाहीं. शिक्षण देण्याच्या कार्यक्रमास विरोध आहे असा मात्र कोणी गैरसमज करून घेऊं नये. शिक्षण हें उन्नतीचें साधन आहे आणि साध्य जर काही असेल तर वैयक्तिक व आर्थिक समान हक्क होत. अंगांतील गुणांचा विकास करणें, व्यक्तीतील कर्तबगारी जागृत करणें, कार्यांत कौशल्य प्राप्त करून देणें व उदात्त ध्येयाची वाट दाखविणें ही शिक्षणाची फलश्रुति असली तरी प्राणि-मात्राच्या कर्तबगारीस वाव नसेल, गुणांचा विकास होण्यास परावलंबी

स्थितीमुळें अशक्य होत असेल, व्यवहारकौशल्य दाखविण्यांत काडीभरहि सत्ता नसेल आणि उदात्त ध्येयाची वाट दिसत असतांहि दुसऱ्यानें वाटेंत लुबाडल्यानें तोंडांत मारल्यासारखें होऊन मधेच मटकन बसावें लागण्याची खात्री असेल तर सुशिक्षण असताहि त्यांना उन्नतीस पारखें व्हावें लागेल.

व्यक्तिमात्रास काय करतां येईल?—

आतांपर्यंत ज्या अडचणी दाखविल्या आहेत त्यांवरून त्या प्रश्नाचे महत्त्व वाचकाच्या लक्षांत आलें असेल. तथापि या कायदेशीर दुर्दशेच्या वणव्यांत लोकसंख्येचा किती भाग सांपडला आहे हें पाहिलें म्हणजे हा बहुसंख्याकांचा एक प्रश्न होतो. खानेसुमारीच्या आंकड्यांवरून हिंदु स्त्रियांची संख्या अकरा कोटींच्या आसपास आहे. सात कोटी मुसलमानांचें समाधान साधण्यासाठी अराष्ट्रीय घटना कबूल करण्यास हिंदू तयार झाले आहेत. आठ कोटी हरिजनांसाठी हिंदुस्थानच्या दृष्टीनेंच काय, पण जगाच्या दृष्टीने अवतारी म्हणून गणल्या जाणाऱ्या महात्म्यानें आपला प्राण इरेला लावला; तेव्हां अकरा कोटी संख्येच्या एका दीन घटकाचें दुःख निवारण करण्यासाठी सर्व बाजूंनी तात्कालिक प्रयत्न झाले तर ते पाहिजेच आहेत. स्त्रियांची स्थिति एका शब्दांत वर्णन करावयाची तर 'पराधीन' हें विशषण त्यासाठी वापरावे लागेल. आणि वैयक्तिक हक्काबद्दल तर 'स्त्री ही नवऱ्याची गुलाम आहे' अशी शब्दयोजना वापरावी लागेल. जेथें हक्क-जबाबदाऱ्यांची चकमक उडत नाही तेथे असंतोषाची ठिणगीहि पण दिसत नाही. आज सुखी असलेल्या कुटुंबांत कदाचित् स्त्रियांच्या हक्कांची विषमता दिसून येत नसेल; पण अशा कुटुबातील माणसांनी कुटुबाचा पूर्वेतिहास आणि उपस्थित भवितव्यता यांचा आढावा मनाशी काढला, त्यांनी थोडीशी कल्पनाशक्ति चालवून शेजारी-पाजारी, आप्तइष्ट याच्या कुटुंबांतील घडामोडीकडे लक्ष दिलें तर त्यांना ही विषमता आणि त्यामुळें घरोघर पसरलेले दैन्य यांची सहज ओळख पटेल. हिंदू समाजांतील स्त्री बुद्धीनें व कर्तबगारीने इतर धर्मीय स्त्रियांच्या मानाने वरच्या दर्जाची ठरेल; पण आज ती कर्तृत्वहीन आणि निर्माल्यवत् दिसत असेल तर त्याचें कारण तिच्या पांचवीला पुजलेली ही पराधीनता होय. ज्या व्यक्तींना आपल्या कुटुंबांत मानाचें हक्काचें स्थान नाही त्यांना समाजांत

प्रतिष्ठा ती काय असणार ? आणि जिला काडीची सत्ता नाहीं, ती दुसऱ्याला धीर अगर आश्वासन तरी कोणत्या जोरावर देणार ? ज्या स्त्रिया सुखी आहेत व स्वतंत्र आहेत त्या तरी आपापल्या नवऱ्याच्या अगर वडिलांच्या चांगुलपणामुळेंच. आणि अशा चांगुलपणाचा पाठिंबा ज्या दुर्दैवी जीवांच्या नशिबीं लाभला नाहीं अगर जन्मभर टिकला नाही अशा अनेक कर्तबगार स्त्रियांचीं आयुष्यें धुळीला मिळालेलीं आहेत. भगिनीवर्गाच्या कर्तबगारीचा फायदा समाजास मिळावा, व्यक्तिमात्रांतल्या उत्तमोत्तम गुणांचा विकास व्हावा आणि एकंदर समाज भरभराटीस चढावा अशी आकांक्षा बाळगणाऱ्यांना या स्त्रियांच्या हक्कमागणीकडे दुर्लक्ष करून चालावयाचें नाही.

कांहीं आक्षेपांचें निराकरण—

विषयाचा समारोप करतांना कांही आक्षेपांची उत्तरे देणें जरूर वाटतें. नाही तर आपले आक्षेप दुसऱ्यानें खोडून काढले नाहीत म्हणून ते खोडून काढता येण्याजोगे नाहीत असा भलताच अभिमान ठेवून त्या आक्षेपांच्या जोरावर विरोधक सर्व विवेचनाला हरताळ फासू शकतील. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' या वचनाच्या आधारावर स्त्रियाचे वैयक्तिक हक्क आणि 'स्त्रियानिरिंद्रिया अदायादा:' यावरून आर्थिक हक्क हिरावून घेण्यासाठी कित्येक पुराणाभिमानी चंग बांधून पुढें सरसावतील. तर मग त्यांच्या हक्कविस्ताराच्या चळवळीस ते विरोध केल्याशिवाय कसे राहणार ? स्त्रियांच्या नालायकीबद्दलच्या या जुन्यापुराण्या आरोपांस धर्मशास्त्रकारानी उत्तर दिलेलेंच आहे. त्यांतूनहि सामाजिक व राजकीय लहानमोठ्या संस्था यांत पुरुषांच्या खांद्याशी खांदा लावून काम करणाऱ्या भगिनीवर्गानें त्या जुन्यापुराण्या आरोपांस चांगलीच थप्पड दिलेली आहे. स्त्रियांची निरक्षरता ही त्यांच्या हक्कमागणीच्या आड येऊं शकणार नाहीं. साक्षरतेवरच हक्कांचें अधिष्ठान करावयाचें असेल तर किती तरी पुरुषांच्या हातांतून मिळकती काढून घ्याव्या लागतील. मनुष्यमात्राच्या हक्कांचें प्रमाण त्याच्या साक्षरतेवर कधीच आणि कोठेंच ठरविण्यांत आलेलें नाहीं आणि येतहि नाही. नयशास्त्रांत साक्षरतेला महत्त्वच नाहीं, तें बरोबर आहे. दरेक इसमाच्या हक्काची जोपासना करण्यास व ते प्रस्थापित करण्यास लिहितां-

वाचतां येण्याची कला त्याला अवगत असली पाहिजे असें थोडेंच आहे ? मुसलमान स्त्रिया साक्षरतेंत हिंदु स्त्रियांपेक्षांहि मागासलेल्या आहेत, तरी त्यांना वैयक्तिक आणि आर्थिक हक्क दिलेले आहेतच ना ? स्त्रियांना हक्क दिले म्हणजे अनीति वाढेल असेंहि म्हणणारे निघतील. जणु काय त्यांच्यावर असलेल्या कायदेशीर नियंत्रणासच आज त्यांच्या पुण्यचरिताचें सर्व श्रेय द्यावें लागेल ! कायद्याच्या बंधनांमुळें तुम्ही पापापासून परावृत्त झालां आहांत असें म्हणणें म्हणजे लाखो सती साध्वींचा उपमर्द करणें होय. त्यांना हक्क दिल्यानें त्यांच्यांत स्वैरवृत्ति वाढेल ही भीतीहि व्यर्थ आहे. उलट प्रतिष्ठेच्या अभावी हिंदुसमाजाच्या पायदळी पडलेल्या निर्माल्यांतला स्त्रियांचा हा पाचोळा वावटळीबरोबर उडण्याचा संभव आजच्या स्थितीतच जास्त आहे. कुटुंबसंस्थेच्या झाडास चिकटून राहणाऱ्या जिवंत पानांना वावटळीची भीति भेडसावू शकेल काय ? स्त्रियांना त्यांच्या कुटुंबांत प्रतिष्ठा मिळाली, झालेल्या चुका दुरुस्त करण्याची त्यांना सवलत मिळाली, म्हणजे त्या शालीनतेचा पदर डोक्यावर घेऊन अधिक प्रतिष्ठेने समाजांत वावरतील का स्वैरिणीच्या अपमानाचें मडकें गळ्यांत बांधून हिंडतील ? पतिपत्नीसंबंधांत बखेडे माजतील, कोठें तो संबंध खिळखिळा होईल, तर कोठें तो तुटेल, असे भयानक चित्र कांहींजण रंगवतात, पण वस्तुतः हीं नुसती कल्पनेची भुतें आहेत. आपले हक्क व जबाबदाऱ्या ओळखून वागणाऱ्या माणसास कोणीच दुखवूं शकत नाहीं. अशा चांगल्या पुरुषाशी गांठ पडली असतांना सुद्धा हक्क मिळाले आहेत, तेव्हां त्यांचा साक्षात्कार पाहण्यासाठी भांडणाच्या कुरापती काढून आपल्या हातानें गृहसौख्यावर बिब्बा फासण्यास स्त्रिया उत्सुक असतील असें म्हणणें हें किती धारिष्टाचें आहे ? मात्र जेथें दुसऱ्यांच्या हक्कांपुढें नमतें घेण्याची तयारी नसते, अशा ठिकाणी कदाचित् झगडे उभे होतील. अमानुष पुरुषाशी गांठ पडली तर तो संबंध चिरायु होण्यापेक्षां तत्काल तोडतां येणें हेंच अधिक हिताचें असतें. आणि तें दृश्य समाजाने पाहण्याचें व सहन करण्याचें धैर्य ठेविलें पाहिजे. पतिपत्नीसंबंध सुखाचे असतील तोंवर कायम राहतीलच आणि दुःखाचे होऊं लागल्यावर ते कायम टिकतील तरी कसे ? ते टिकतात तरी का ? आणि टिकविण्यांत काय अर्थ आहे ? या चळवळीची कुऱ्हाड कुटुंबसंस्थेच्या मुळावर पडून तिचा नायनाट होईल अशी भीति विरोधक

उत्पन्न करूं शकतात. तेव्हां त्यात कितपत तथ्य आहे ते पाहू. कुटुंबसंस्था, कुटुंबसंस्था म्हणून जी म्हणतात ती तरी आज काय किमतीची होऊन राहिली आहे? अर्धांग वायूने लोळागोळा झालेल्या कुटुंबसंस्थेच्या म्हातारीस प्रगतीच्या पायथ्याशी टाकून बहुजनसमाज केव्हाच डोंगर चढून वर गेला आहे. पण ही शरपंजरी पडलेली म्हातारी शास्त्राधाराची काठी हातांत घेऊन कायद्याच्या घटनेनें एकाद्या बारा वर्षाच्या मुलीप्रमाणे लुडबुडाट करीत आहे. समाजाने आपले आचारविचार पालटले, जुने ऋणानुबंध झुगारून दिले, अशा स्थितीत कुटुंबसंस्थेची प्राथमिक कल्पना केव्हाच वाऱ्यावर उडून जाण्यास पाहिजे होती; पण हिंदुसमाजाचे अज्ञान आणि परकीय सत्तेची उदासीनता यांच्या राजवटीत जी अनेक दुःखे हट्टाने जिवंत राहूं शकली आहेत त्यांत हिंदुधर्मशास्त्राचें आजचें विकृत स्वरूप हे एक होय. कुटुंबसंस्थाच राहिली नाही तेव्हां ती मोडेल अशी भीति कशाला बाळगावी! बरे, स्त्रियाना हक्क दिले म्हणजे ती मोडेलच हे कशावरून? उलट आम्ही ज्या सूचना आतांपर्यंत केल्या आहेत त्या सर्व सूचनाचा कटाक्ष, ही कुटुंबसंस्था जिवंत असेल तेथेहि विस्कळितपणा न येतां उलट समान हक्क सर्वांना तिच्या छाये-खाली बसून उपभोगता यावेत या गोष्टीकडे आहे. मिळकतीचे अधिक भाग पडतील हे म्हणणेंहि खोटे आहे. भाग मिळतो म्हणून केवळ हौसेकरिता जवळच्या नातेवाइकाना सोडून कोणीहि स्त्री वाटणी करून स्वतंत्र राहण्याची इच्छा धरील हे संभवते का? आणि भाग पडतील याची भीति तरी कां वाटावी? मिळकत ही मनुष्याच्या उपयोगासाठी आहे. मिळकतीसाठी व्यक्तिमात्राच्या हितावर निखारा ठेवणें हा मूर्खपणाच होईल. पूर्वीच्या धादलीच्या आणि लढायाच्या काळात स्त्रियांनाच काय, पण इतर पुरुष कुटुंबियांना मुळीच सत्ता नव्हती. तो कालहि बदलून गेला. पुरुषाना सत्ता मिळाली, मग स्त्रियांच्या हक्काची वाट काय? आज पुरुषांना मिळकत उडविण्याची जी अनियंत्रित सत्ता कायद्याने दिली आहे, त्या सत्तेवर कुटुंब-संस्थेच्या आणि कुटुंबाच्या स्थैर्याखातर निर्बंध घालावेत असें कोणी सुचविलें आहे का? निरनिराळ्या व्यवसानांपायी मिळकतीचा नायनाट करून त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या बायकामुलांची अन्नान्नस्थिति करणारे पुरुष थोडे का आढळतात? स्त्रियांना स्वातंत्र्य नको, असे त्या स्वातंत्र्याचा दुरुप-

योग करणाऱ्या एकाददुसऱ्या स्त्रीच्या उदाहरणाकडे बोट दाखवून म्हणावयाचे असेल तर तशीच उदाहरणें पुरुषांची नाही का आढळणार ? ज्यांना स्वातंत्र्य न देतां बंदिवासांत कायमचें कोंडून ठेवले असतें तर त्यांचा स्वतःचा अधःपात व त्यांच्या नातेवाइकांचा छळ टाळतां आला असता अशा मनोरचनेचे आणि नीतिमत्तेचे किती तरी इसम पुरुषजातीतून निवडून काढतां येतील ! तेव्हां हक्कांचा दुरुपयोग करण्याचा मक्ता स्त्रियांनीच घेतला आहे अगर तो पुरुषांनाच असावा असेंहि म्हणतां येत नाही. याशिवाय किरकोळ आक्षेप अनंत येतील. त्यांतील बरेचसे विरोधकांच्या आकुंचित कल्पनेचे अगर कुजट परिस्थितीचे परिणाम असतात. हा प्रश्न सोडविताना मनुष्यानें मनांत सहृदयता ठेवून समाजाच्या शाश्वत सुखाकडे दृष्टि ठेवली तर बरेचसे आक्षेप जागच्या जागीं जिरून जाणार आहेत.

सुधारणा कोणी करावयाची—

स्त्रियांना हक्क काय काय द्यावेत हा सर्व जनतेच्या मताधिक्यानें सुटण्यासारखा प्रश्न नाही. तो प्रश्न ज्याना शास्त्रकारांनी शिष्ट म्हणून म्हटले आहे त्यांनीच युक्तायुक्त विचाराने सोडविला पाहिजे.

स्मृतिकालांतहि संस्कृतीची मुळीच तोडओळख नसणाऱ्या मूळच्या रहिवाश्यांच्या जाती कांही कमी नव्हत्या; परंतु त्यानाहि धर्मनियंत्रण लागू करावयाचें ते शिष्टांचेंच, असा नियम होता. मनु म्हणतो, धर्मनिष्ठ ब्राह्मणाने व सदाचारी गृहस्थाने जे आचरिले असेल तोच धर्म म्हणून राजाने निश्चित करावा.

सद्भिराचरित यतं यस्याद्धार्मिकैश्च द्विजातिभि. ।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ।

श्रुतीस्मृतीत धर्म सांगितला आहे खरा; परंतु त्याच्या अभावी शिष्ट म्हणून जे आहेत त्यांचा आचार हाच धर्म, असे वसिष्ठ म्हणतो. बौद्धायनाने निरनिराळ्या धर्माचा दर्जा सांगतांना म्हटलें आहे–वेदांत मूळ धर्म सांगितला आहे तो पहिला; त्यानंतर स्मृतीत जो धर्म सांगितला तो दुसरा आणि त्यानंतर शिष्टांचा आचार हा तिसरा धर्म होय. शिष्ट कोणास म्हणावें ?

तर तो म्हणतो, ज्याना मत्सर नाही, अहंकार नाही, अभिलाष नाही व ज्यांनी दंभ, गर्व, लोभ, मोह, क्रोध टाकून दिले आहेत अशांना शिष्ट म्हणावे.

उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् स्मार्तो द्वितीयः। तृतीयः शिष्टागमः शिष्टा खलु विगतमत्सरा निरहंकारा अलोलुपा दंभ-दर्प-लोभ-मोह-क्रोध-विवर्जिताः ॥

तेव्हां आजचा सुशिक्षित समाज हाच शिष्टाचाराचा हा तिसरा धर्म घालून देत आहे. ज्याचे आचारविचार अगदी राजसत्तेच्या अधिकारानें सर्व समाजाचें नियंत्रण करण्यास समर्थ असतात अशा शिष्टांच्यावर फार मोठी नैतिक जबाबदारी असते. समाजात असलेल्या अडचणी दूर करण्याचीच काय, पण दीनदुबळ्या व्यक्तीच्या हक्कासाठी झगडण्याची सर्व भारी जबाबदारी त्याच्या मोठेपणाच्या प्रमाणात त्यांच्या खांद्यावर येऊन पडते. तेव्हा बहुजनस्त्रीसमाज तटस्थ आहे, अज्ञानात निपचित पडलेला आहे, तेव्हां त्यांना नवीन हक्क कोठे पाहिजे आहेत ! त्याना नको असलेले हक्क त्याच्यावर कशाला लादावे ! असा युक्तिवाद करून स्वतःच्या जबाबदारीतून पळून जाण्याचा मार्ग धर्मशास्त्राने त्यांना ठेवलेला नाही. दरेक गोष्टीचा विचार करताना त्यानी आपली विवेकबुद्धि ओळखून निर्णय द्यावा. शिष्टांची जी बौद्धायनाने व्याख्या केली ती सुधारलेल्या व तटस्थ मानवी मनोभूमीची साक्ष पटवणारी आहे. अशी मनोरचना ठेवूनच शिष्टानी जर आचार अंमलांत आणला तर तो कायदा होत असतो. सामाजिक बाबतीची अर्थात् आचाराची योग्यायोग्यता ठरविण्याच्या वेळेस निर्मळ मनाने पाहणारा तोच खरा शिष्ट होय. म्हणून अशा शिष्टानीच स्त्रियाच्या हक्कांचा प्रश्न धसाला लावून सोडविला पाहिजे. आजहि स्वराज्य कशा प्रकारचे पाहिजे त्याची रूपरेषा व तपशील ठरविण्यासाठी बोटावर मोजण्याइतकेच पुढारी एकत्र जमून राज्यकर्त्याशी वाटाघाट करीत आहेत. यच्चयावत् हिंदुस्थानांतील मनुष्याचा अभिप्राय घेऊन स्वराज्याचा प्रश्न सोडवूं म्हटले तर ‘ आम्हांस स्वराज्य नको ’ असें म्हणणारे लोक याचीच मतें अधिक पडतील. पण अज्ञानी मनुष्यास महत्त्वाच्या बाबतीत जसा मत देण्याचा अधिकार नसतो, तसा निरंतर दुःखांत खितपत पडून राहण्याचा त्याला हक्कहि नसतो. अज्ञानी मनुष्यानें असलेल्या स्थितीत आनंद मानला तरी त्याला न दिसणाऱ्या

अडचणीतून त्याला बाहेर काढण्याचा शिष्टाना अधिकार आहे-नव्हे शिष्टावरती जबाबदारी आहे.

स्त्रियानी खुद्द या बाबतीत चळवळ केली नाही अगर त्याना यशस्वी रीतीने आपले म्हणणें पुढे माडता आले नाही तरी भगिनी, कन्या, कान्ता आणि माता या निरनिराळ्या जिव्हाळ्याच्या धाग्यादोऱ्यानी पुरुष अंतःकरणाशी कायमच्या जखडून बांधलेल्या स्त्रीजातीला त्याच्या दुर्दशेंतून त्यांनी बाहेर काढिलें पाहिजे निदान स्वत च्या उन्नतीकरिता आणि मनाच्या समाधानाकरिता त्यांनी त्याचें दु ख निवारण्यासाठी धावून गेले पाहिजे

विषयाला चालना मिळावी हाच उद्देश—

वर केलेल्या सूचना सर्वच एकदम मान्य झाल्या पाहिजेत असा हट्ट नाही व आशा तर नाहीच नाही. तसेच पुढे माडलेल्या सूचना तेवढ्याच विचारार्ह आहेत असा अभिमानहि नाही. यापेक्षा चागल्या आणि अधिक हक्क मिळवून देणाऱ्या जितक्या जास्त सूचना पुढें येतील तेवढ्या पाहिजेच आहेत. या उपेक्षिलेल्या महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे समाजाचे लक्ष वेधावे या उद्देशानेच या विषयावर जे काय योग्य वाटले ते लिहिले आहे. या प्रश्नास नुसती चालना देण्याचे श्रेय जरी मला लाभले तरी माझे इतक्या वर्षाचे श्रम कारणी लागले असे मानून मी कृतकृत्य होईन. प्रश्नाचे महत्त्वच एवढें आहे की, त्याकडे समजस समाजाचे आपोआप लक्ष वेधेल, आणि ते शक्य तितके लवकर वेधो एवढी इच्छा प्रकट करून वाचकांची रजा घेतों.
